

Hogere Opleidingen voor Stedebouw,
Monumentenzorg, Technologie en Economie
van het Gemeenschapsonderwijs

Postgraduaat Monumenten- en
Landschapszorg (MLZ)

Bouwhistorisch onderzoek van het "Elzenklooster" te Zichem

Truus Helsen (Lic. Archeologie)
1 MLZ / Academiejaar 1997 - 1998
Eindwerk : Practicum 3de trimester

INHOUDSTABEL

1. INLEIDING	1
2. BEWONINGSGESCHIEDENIS	3
2.1. HET BEGINHOF (14DE EEUW - 1468)	3
2.2. HET KLOOSTER (1468-1797)	4
2.3. HET INDUSTRIËLE COMPLEX (1859-1970)	4
3. GEBOUWEN VAN HET VOORMALIGE ELZENKLOOSTER	7
4. FUNCTIE VAN DE NOORDVLEUGEL	9
5. BOUWFYSISCHE EN STILISTISCHE BESCHRIJVING	11
5.1. DE INKOMPOORT	12
5.2. HET OOSTELIJK DEEL	14
5.2.1. <i>Exterieur</i>	14
5.1.2. <i>Interieur</i>	22
5.1.3. <i>De bedaking</i>	25
5.2 HET WESTELIJK DEEL	26
5.2.1. <i>Exterieur</i>	26
5.2.2 <i>Interieur</i>	31
5.2.3. <i>De bedaking</i>	33
6. RECONSTRUCTIE VAN DE BOUWGESCHIEDENIS	34
6.1. DE BOUWEVOLUTIE VAN DE TOEGANGSPOORT	34
6.2. DE BOUWEVOLUTIE VAN HET OOSTELIJKE DEEL	34
6.2.1. <i>Eerste bouwfase (17de eeuw)</i>	34
6.2.2. <i>Tweede bouwfase (18de eeuw)</i>	35
6.2.3. <i>Derde bouwfase (19de eeuw/20ste eeuw)</i>	35
6.3. DE BOUWEVOLUTIE VAN HET WESTELIJKE DEEL	36
7. RESTAURATIE-OPTIES	37
8. BIJLAGEN	39
8.1. FIGUREN	39
9. BIBLIOGRAFIE	57
9.1. UITGEGEVEN WERKEN	57
9.2. ONUITGEGEVEN BRONNEN	57

1. Inleiding

Als praktische oefening binnen de opleiding Monumenten- en Landschapszorg koos ik voor het bouwhistorisch onderzoek van het Elzenklooster in de vroegere Kloosterstraat 17 te Zichem. Het gebouw dat zich nu op deze plaats bevindt, is helaas nog het enige overblijfsel van het voormalige kloostercomplex. In deze studie zal weliswaar de term "Elzenklooster" gehanteerd worden om deze resterende vleugel aan te duiden.

Het klooster bevindt zich in de noordwestelijke hoek van de vroegere vestingsstad (zie fig. 1). In die tijd werd het domein van de kloosterzusters begrensd in het Westen door de stadsomwalling van Zichem, in het Noorden door de Demer, in het Oosten door de Kloosterstraat of de Bogaardstraat en in het zuiden door de Driesche Straat (zie fig. 2-4).

Doordat dit grondgebied begroeid was met elzenbomen ontstonden de benamingen "Onze-Lieve-Vrouw in d'Elze", "het Klooster ter Elzen" en "het Elzenklooster" voor het klooster¹. De term blijft voortbestaan in de huidige straatnaam "Ter Elzen".

Toch is het Elzenklooster niet altijd een klooster geweest, maar heeft het doorheen de eeuwen verschillende functies gehad. Een overzicht van de bewoningsgeschiedenis is dus een ideaal vertrekpunt voor deze studie.

Daarna worden in het kort de gebouwen van het voormalige Elzenklooster opgesomd die de geschiedenis niet overleefd hebben, maar die toch van belang kunnen zijn voor eventuele latere studies. Het domein van het Elzenklooster is immers een archeologisch waardevolle zone, die ons inlichtingen kan verschaffen gaande van de middeleeuwen tot de industrialisatie.

De eigenlijke studie van het bestaande gebouw wordt aangevat met een functiebepaling, zodat een gericht archiefonderzoek mogelijk werd. Dit onderzoek leverde echter niet veel resultaten, tenzij enkele rekeningen waarin ambachtslui uitbetaald worden en de hoeveelheden materiaal opgesomd zijn. De geconsulteerde teksten over het Elzenklooster in het Algemeen Rijksarchief in Brussel, het archief van de abdij van Averbode en het universiteitsarchief van Leuven leverden slechts minieme of geen gegevens over het gebouw van het Elzenklooster.

De enige vruchtbare archivalische bron voor de bouwgeschiedenis van het Elzenklooster is de kroniek van de laatste rector van het klooster, Dhr. Petrus Sneyers. Zijn kroniek bevat enkele

¹ Laureys, 1987, p.67.

beschrijvingen van verbouwingen, interieurs enz. ... van de periode tussen 1777 en 1806, omstreeks de Franse revolutie dus.

Deze gegevens zullen niet zomaar opgesomd worden, maar zijn in de bouwfysische en stilistische beschrijving van het gebouw verwerkt. Deze beschrijving wordt ter wille van de overzichtelijkheid onderverdeeld in het oostelijk en het westelijk deel van het bouwblok. Van beide delen worden dan het exterieur, het interieur en de bedaking beschreven. In de beschrijving zullen bepaalde elementen meer uitgebreid behandeld worden omwille van hun historische waarde en voorzien worden van een datering.

Deze belangrijke bouwelementen zullen dan bijeen geplaatst worden om een reconstructie van de bouwgeschiedenis op te stellen.

Vanuit al deze vaststellingen kunnen dan uiteindelijk suggesties gedaan worden met betrekking tot de restauratie van het gebouw.

2. Bewoningsgeschiedenis

Men moet met spijt bekennen dat het nog bewaarde gebouw in de straat Ter Elzen slechts een schamele rest is van wat ooit het Elzenklooster feitelijk was. De meeste gebouwen die deel uitmaakten van het kloostercomplex werden immers gesloopt in 1991, nadat vele jaren van verwaarlozing voor instortingsgevaar hadden gezorgd.

Maar toch blijft het huidige "Elzenklooster" in eerste instantie een belangrijke getuige van de lange bouwgeschiedenis van het complex. Een geschiedenis die zelfs teruggaat tot de 14 de eeuw.

2.1. Het Begijnhof (14de eeuw - 1468)

Voor de vroegste occupatiegeschiedenis van de site in Zichem beschikken we tot nog toe alleen over enkele archivalische bronnen die ons terugvoeren tot 1370. In een oorkonde die dateert uit dat jaar schenkt Reinart van Schoonvorst en zijn zoon, Heer van Zichem aan *de begijnen* één bunder grond, gelegen naast *de plaats waar zij reeds woonden* ². Hieruit kunnen we afleiden dat er reeds vóór 1370 begijnen resideerden op deze plaats.

Uit enkele jongere archiefstukken van de periode 1381-1383 wordt pas expliciet duidelijk dat het om een *begijnhof* gaat met aaneengebouwde structuren zoals een *kapel* en een *infirmierie* ³.

In 1425 kreeg het begijnhof haar kerkelijke autonomie wat impliceerde dat een groter *kerkgebouw* de kapel ging vervangen en dat het begijnhof ook haar eigen *kerkhof* kreeg ⁴. Het begijnhof vormde dus als het ware een parochie op zich, die afgesloten was van de stad door een bewaakte *toegangspoort* ⁵.

² SAD, Fonds Elzenklooster, Oorkonden 17, 1370.

³ Daniëls, 1904, p.7-9; Laureys, 1987, p.21-22.

⁴ Daniëls, 1904, p.9; Laureys, 1987, p.23.

⁵ SAD., Fonds Elzenklooster, Oorkonden 173, 16 juni 1452.

2.2. Het Klooster (1468-1797)

Doordat enkele begijnen in het jaar 1468 de derde regel van St.Franciscus gingen aannemen transformeerde het begijnhof in een *klooster*⁶. Slechts gedurende zes jaren leefden de zusters volgens deze regel, om in 1474 over te stappen op de regel van St.Augustinus. De reguliere kanunnikessen van St.Augustinus bewoonden het klooster tot in 1797⁷.

Gedurende deze periode kreeg het complex geleidelijk haar definitieve uiterlijk als "klooster", met tal van voorzieningen, zoals *kloosterhof*, *kerk*, *refter*, *cellen*, ... (zie hfdst.3). Waarschijnlijk werden bepaalde structuren van het oudere begijnhof aangepast, maar er werden ook nieuwe gebouwen opgericht.

Verschillende ongelukkige gebeurtenissen vielen dit klooster echter ten beurt. Zo richtten de Geuzen in 1580 enorme schade aan⁸, brandde in 1688 het neerhof van het klooster af⁹ en vatte in 1796 de brouwerij, het washuis en de nabijgelegen vertrekken vuur¹⁰.

Op 14 september van het jaar 1797 werden de religieuzen voorgoed uit hun klooster verjaagd door militairen van de Franse Revolutie¹¹.

2.3. Het industriële complex (1859-1970)

Het klooster en haar omliggende gronden werden nog in hetzelfde jaar 1797 verkocht als zwart goed aan Dhr. Joseph De Grégoire, een ex-generaal uit Brussel¹². Tot in het jaar 1888 bleef het complex in bezit van deze familie De Grégoire.

Een zekere Amelia De Grégoire wijzigde weliswaar het gedaante van het klooster door enkele structuren af te breken (zie fig.5) en een *stoomfabriek van aardappelbloem* te installeren in de westvleugel¹³.

⁶ Daniëls, 1904, p.16-21; Laureys, 1987, p.24-28.

⁷ Dhr. Laureys bestudeerde deze orde en schreef er een thesis over in het jaar 1987.

⁸ Van Thienwinckel, 1968, p.88; Daniëls, 1904, p.25.

⁹ SAD., Fonds kerken, kloosters en kapellen. Het Elzenklooster te Zichem, nr.32, 22 jan.1688.

¹⁰ Sneyers, p.299, 20 mei 1796.

¹¹ Sneyers, p.310-312, 14 sept. 1797; Laureys, 1987, p.240.

¹² Leuven, Fonds Philippen, XIX-6; Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 1, Art.142.

¹³ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 4, Art.1120.

In 1887 vormde de latere eigenaar Dhr. Englebert-De Grégoire de westvleugel en het kerkgebouw om tot *borstelfabriek* (zie fig.7)¹⁴.

Juist de grote ruimtes van het voormalige Elzenklooster leenden zich uitstekend om industriële activiteiten in te planten. Ook elders in ons land werden dikwijls complexen zoals kerken, kapellen, kastelen ... omgevormd tot fabrieken bij het doorbreken van de industrialisatie.

Vanaf 1888 tot 1904 bleef het Elzenklooster fungeren als fabriek van borstels, touwen en textiel. In die tijd was het fabriek eigendom van Dhr. Horster (zie fig.8-10)¹⁵.

Een brand in 1891 richtte echter veel schade aan. Alleen de woning van de eigenaars (de noordvleugel) had men kunnen redden van deze ramp. De delen die wel beschadigd waren, werden terug opgebouwd maar "de kerk had bijna gansch haar kerckelijk voorkomen verloren"¹⁶.

Wanneer Leontine Victorine Papin, een kloosterzuster uit Lemans, in 1904 het complex kocht, kregen de gebouwen geleidelijk een nieuwe bestemming als *magazijn* (zie fig.11-12)¹⁷.

Van 1913 tot 1928 zorgde de Maatschappij "Stoomzagerij van Zichem" er echter voor dat de *borstelfabriek* terug in werking trad (zie fig.13)¹⁸.

Toen daarna de familie Guiblon uit Brussel in bezit kwam van het Elzenklooster, werd hier een *tapijtenfabriek* opgericht onder de naam "N.V. Le Tapis Ets" (zie fig.14)¹⁹. Deze fabriek bleef functioneren tot in de jaren 60, maar de gebouwen begonnen duidelijk af te takelen²⁰. De noordvleugel bleef bewoond door de familie tot 1970.

Daarna werd het gebouw doorverkocht aan Dhr. F. Kneuts uit Diest, die vanaf 1975 meermaals een aanvraag deed om de verwaarloosde gebouwen te slopen, zodat een nieuwe woningbouw opgericht kon worden. Zijn aanvraag werd negatief beantwoord en in 1977 kreeg een deel van het "Elzenklooster" het statuut van wettelijk beschermd monument en landschap. De beschermde delen in kwestie, waren de noordvleugel, de inrijpoort, de muur aan de straatzijde en de vroegere kerkmuur. Toch werd het hele blok verwaarloosd door de eigenaar Dhr. Kneuts

¹⁴ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 4, Art.1120.

¹⁵ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 7, Art.2171.

¹⁶ Daniëls, 1904, p.38-39.

¹⁷ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 7, Art. 2171.

¹⁸ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 7/ volume 1, Art.2171.

¹⁹ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, volume 4, Art.3754

²⁰ Van Hemelrijck, 1968, p.43.

die bleef aandringen op een declassering. Uiteindelijk kreeg hij die ook. In 1987 werd een gedeeltelijke opheffing van de bescherming doorgevoerd, waardoor de kerkmuur en de afsluitingsmuur langs de straat geslactofferd werden. Na de slopingswerken in 1991 bleef er uiteindelijk van het Elzenklooster enkel nog de inrijpoort en de noordvleugel over²¹.

Dit resterende pand werd gekocht door Dhr. Tuerlinckx en Mevr. Van Laerhoven, uit Zichem en daarna doorverkocht aan Dokter Hermans, uit Molenstede, die plannen heeft om het gebouw te restaureren en die dit bouwhistorisch onderzoek enthousiast steunde.

²¹ De aanvragen van Dhr. Kneuts en de replieken hierop bevinden zich bij het Bestuur van Monumenten en Landschappen te Leuven. De officiële classerings- en declasserings-papieren worden bewaard in het stadhuis van Scherpenheuvel.

3. Gebouwen van het voormalige Elzenklooster

Zoals reeds werd aangestipt is het nu nog bestaande gebouw in de straat Ter Elzen te Zichem slechts een fragment van het vroegere Elzenklooster. Het maakte namelijk deel uit van de vierkante kern van het kloostercomplex en fungeerde waarschijnlijk als poortgebouw, rectorswoning en gastenverblijf (zie hfdst. 4). Deze vleugel sloot het kloosterhof af in het Noorden (zie fig.6).

Ten Westen van de vierkante binnenkoer lag een gebouw van twee verdiepen hoog waarin zich de verschillende leef- en werkrumtes van de slotzusters bevonden (zie fig.6). Op het gelijkvloers zouden de kapittelzaal, de infirmerie, het kwartier van de prioeres, de werkzaal, de refter, de keuken(s) en de affairkamer van de procuratrix gelegen zijn. De cellen of het dormitorium bevonden zich op de bovenverdieping ²². Sinds 1859 werd deze vleugel ingepalmd als fabrieksruimte (zie p.4).

In het Zuiden werd de binnenkoer begrensd door de kloosterkerk die oorspronkelijk in "torf" was opgebouwd, maar rond 1549 opnieuw in baksteen, kalksteen en ijzerzandsteen werd opgetrokken (zie fig.6) ²³. Ook hier zorgde de latere industrie voor tal van ingrepen in de constructie (zie fig.7-15).

Langs de straatkant zorgde een blinde muur naar alle waarschijnlijkheid voor de volledige afsluiting van het kloosterhof. Vanaf 1889 werden tegen deze muur constructies aangebouwd ter vergroting van de industriële capaciteiten (zie fig.9-14) ²⁴.

Op de binnenkoer zelf waren bomen aangeplant en moeten eveneens de graven van de religieuzen gelegen hebben ²⁵. Later, op het einde van de 19de eeuw, is in het midden van deze binnenkoer een tijdelijke stoominstallatie gebouwd geweest (zie fig.10) ²⁶.

Ten Noorden van het huidig bewaarde gebouw bevindt zich aan de straatkant nog steeds de ingangspoort van het klooster. Langs de andere zijde werd deze kloosterpoort geflankeerd door een langwerpige complex waarin misschien het "koyhuys" en het "spreeckhuys", waar de

²² Laureys, 1987, p.63.

²³ Daniëls, 1904, p.24 ; Laureys, 1987, p.67-74.

²⁴ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 7, Art. 2171.

²⁵ Laureys, 1987, p.64.

²⁶ Kadastrale legger, Scherp.-Zichem afd.2, boekdeel 7, Art. 2171.

slotzusters contact hadden met de buitenwereld, zich bevonden (zie fig.2) ²⁷. Na de Franse revolutie bleef slechts een deel van dit blok over (zie fig.3-5).

De vierkante kern was vermoedelijk door een muur afgesloten van het industrie- en landbouwgedeelte dat meer naar de Demer toe gesitueerd was ²⁸. Dit gebied was voorzien van een brouwerij met een hopakker, een bakkerij, een washuis, een nieuwbouw opgetrokken voor de commensalen, een wagenhuis, een pachthof, een hoveniershuis, stallen en bergplaatsen, alsook een brug over de Demer en een laad- en losplaats voor schepen ("den amer") (zie fig.2) ²⁹.

Tussen de stadswallen in het Westen en de kern van het klooster moet een boomgaard gelegen hebben, die nog tot de clausuur behoorde (zie fig.2) ³⁰.

²⁷ Laureys, 1987, p.43; 64.

²⁸ Laureys, 1987, p.44-45.

²⁹ Laureys, 1987, p.66.

³⁰ Laureys, 1987, p.44; 66-67.

4. Functie van de noordvleugel

Over de vroegere functie van het gebouw zijn twee verschillende meningen.

Daniëls, die in 1904 een werk schreef over het Elzenklooster, sprak over "de vroegere bijgebouwen, nu in woning herschapen" en duidde de noordvleugel op de plattegrond aan met "boerderij?" (zie fig.6) ³¹.

Bondroit, die in 1978 een restauratiedossier opstelde, nam de stelling van Daniëls over. Maar naast de functie van kloosterboerderij sprak hij ook van een poortgebouw dat zich aan de straatzijde van de noordvleugel bevond ³².

Van een andere mening is Laureys die ook de functie van poortgebouw toeschreef aan het bouwblok, maar eveneens het bestaan van de rectorswoning en een logeerkamer achterhaalde. Volgens deze auteur zou het spreekhuis zich hier ook in de buurt bevonden hebben ³³.

Uit de kroniek van Sneyers, die dateert uit de periode tussen 1777 en 1806 kan men inderdaad de laatste opvatting opmaken. Sneyers verhaalde immers over "een kamer in de richting van de straat, die ze noemen van de decaan en die de directeur voor zichzelf genomen had." ³⁴. Later sprak hij nog eens over "mijn kamer aan de straat" ³⁵.

Dat er weldegelijk een logeerkamer was voorzien boven deze rectorswoning, blijkt uit Sneyers' opmerking dat "de bovenkamer van mijn kwartier werd behangen en also bekwaam werd gemaakt om eerlijke lieden te logeren" ³⁶.

Tevens dient er aandacht op gevestigd te worden dat Sneyers verschillende malen de rectorswoning, de gasterije, het spreekhuys en het koyhuys in één adem vernoemt met betrekking tot het logement van soldaten ³⁷. Het spreekhuys zou men dus kunnen situeren in de nabijheid van de rectorswoning, net zoals het koyhuys. Misschien maakten ze deel uit van de vleugel aan de andere kant van de poort (zie p.7-8).

³¹ Daniëls, 1904, p.37.

³² Bondroit, 1978.

³³ Laureys, 1987, p.64.

³⁴ Sneyers, p.64, 1782.

³⁵ Sneyers, p.89, 18 juni 1786.

³⁶ Sneyers, p.147, jan. 1790.

³⁷ Sneyers, p.133, 11 sept.1789; 142, 2 dec.1789; 177, 27 sept.1791; 232, sept.1793.

Wat het gastenverblijf betreft dient men echter rekening te houden met nog een andere gasterij, die voorzien was in de nieuwbouw voor de commensalen ³⁸. Deze nieuwbouw lag buiten het kloosterslot en achter de bakkerij in het Noorden ³⁹.

Aangezien het hier gaat om een slotklooster was het immers noodzakelijk om gasten en in het bijzonder het mannelijke dienstpersoneel van het landbouwgedeelte, buiten de clausuur te houden.

³⁸ Sneyers, p.226, 1793.

³⁹ Sneyers, p.52, 20 okt.1781; 104, 1787.

5. Bouwfysische en stilistische beschrijving

Aangezien de informatie die uit oude geschreven bronnen kon gehaald worden zo beperkt is, is het noodzakelijk om een degelijke bouwfysische en stilistische studie als vertrekbasis uit te werken. Door een nauwkeurige visuele inspectie van de gevels, het interieur en de bedaking van het gebouw konden verschillende bouwelementen ontdekt worden die van belang zijn voor de reconstructie van de bouwgeschiedenis van het Elzenklooster.

De informatie die op deze manier vergaard werd, kon vervolgens aangevuld worden met gegevens uit literaire bronnen, kadastrale plannen en leggers, iconografisch en fotografisch materiaal en de teksten van Petrus Sneyers.

Voordat het gebouw zelf behandeld wordt zal eerst de inkompoort van het domein aan bod komen. Daarna zal ter wille van de overzichtelijkheid, het gebouw in deze bespreking ingedeeld worden in twee delen. Als eerste wordt het oostelijk deel behandeld. Dit situeert zich aan de straatkant en is duidelijk te onderscheiden van het andere deel door een verspringing in de gevel en de hogere brandgevel.

Het westelijk deel van het gebouw dat veel ruimer is, zal verder onderverdeeld worden volgens de verschillende vertrekken (gaande van 1 tot 6) (zie plan 6).

Naast een gedetailleerde beschrijving van de constructie-onderdelen, wordt ook een stilistische evaluatie gedaan en wordt er getracht het bouwelement zo goed mogelijk te dateren.

5.1. De Inkompoort

Rechts van het huidige "Elzenklooster" bevindt zich aan de straatkant de poort die vroeger toegang gaf tot het kloosterdomein (zie foto 1). Zij zit met haar linkerkolom in de noordoostelijke hoek van het pand verbouwd. Binnenin het gebouw is de zware kolom duidelijk herkenbaar.

Toch blijft het onduidelijk welke van de twee constructies het oudst is. Stond de poort er eerst of is zij pas later tegen het oudere gebouw aangebouwd?

Reeds in 1452, in de periode dat hier een begijnhof was, wordt er een toegangspoort vermeld aan de kant van de Bogaardstraat⁴⁰. Diezelfde poort werd in 1666 gerepareerd met ijzerzandstenen blokken afkomstig van de "gedemoullieerde muren van het casteel binnen Sichen"⁴¹. Waarschijnlijk bleef van deze poort niet veel bewaard aangezien in 1782 een "grote poort" werd geconstrueerd bij de "boerderij"⁴². Aangezien het niet zeker is waar deze pachterij zich bevond, kan moeilijk de plaats van deze "maior porta" gelocaliseerd worden. Anderzijds zou het logisch zijn dat dergelijke "grote poort" zich bevond aan de straat, richting Markt. En ook het feit dat Sneyers het spreekhuis vermeld in dezelfde regel doet vermoeden dat de poort in kwestie bij de rectorswoning gelegen was (zie hfdst. 3 en 4).

We kunnen er dus voorlopig van uitgaan dat de poort van 1782 de huidige toegangspoort is. Over de opbouw ervan kon geen nadere informatie teruggevonden worden. Daarom dien ik mij te steunen op de huidige poortconstructie en enkele foto's van 1950 (zie foto 2-3).

De oorspronkelijke poort bestond uit twee kolommen die opgebouwd waren uit baksteen, Gobertangesteent en ijzerhoudende zandsteen (zie foto 3). Deze ijzerzandstenen zouden eventueel gerecupereerd zijn geweest uit de poort van 1666.

Elk van de kolommen was versierd met een pilaster die bovenaan een smalle horizontale profilering had en onderaan rustte op een basement en een postament.

Bovenop de kolommen lag een horizontale ligger uit kalkzandsteen met een sterk geprofileerde kroonlijst. Deze kroonlijst was overdekt met een pannendakje.

⁴⁰ SAD., Fonds Elzenklooster, Oorkonden, 173, 16 juni 1452.

⁴¹ SAD., Fonds kerken, kloosters en kapellen, nr. 32, 12 okt. 1666 en 22 dec. 1666.

⁴² Sneyers, p.58, 1782.

Onder de ligger waren de twee kolommen met elkaar verbonden door een gedrukte korfboog, die was opgebouwd in boogstenen uit Gobertangesteent met een dubbele profilering op de dagkanten. In het midden van de poortboog bevond zich een smalle sluitsteen met twee uitgesneden groeven. Tussen deze sluitsteen en de kroonlijst zat een ornament vervat, dat een vrij verweerde indruk geeft op de foto. Toch is het mogelijk om via een uitvergroting van het detail hierin een schelpmotief, meer bepaald een coquilleschelp te herkennen.

Links en rechts van de sluitsteen zaten stervormige ankers in de poortfaçade. Zij dienden om een houten steunbalk die horizontaal in het metselwerk zat te verankeren.

De geprofileerde imposten van waarop de poortboog vertrok zaten in de kolommen vervat.

De hele constructie is opgetrokken in een vrij classicistische stijl. Vooral de pilasters op de postamenten, het coquille-motief, de gedrukte korfboog met zijn geprofileerde archivolt en de sterk geprofileerde kroonlijst geven aan de inkompoort dit classicistisch uitzicht. Vanuit stilistisch oogpunt zou de toegangspoort van het Elzenklooster dus gedateerd kunnen worden tussen 1770 en 1790. Hiermee wordt aldus de datum van 1782 onderschreven, die eerder werd voorgesteld op basis van een tekst van Sneyers.

Omstreeks 1970 kreeg de inkompoort een nieuw uiterlijk (zie foto 1 en plan Callebaut 2). De poortboog werd verwijderd en vervangen door twee stalen H-profielen die de horizontale ligger in Gobertangesteent gingen ondersteunen. Zodoende kreeg de poort haar huidige rechthoekige vorm. De stenen die hiervoor uitgebroken werden uit de kolommen, werden vervangen door metselwerk.

Voorts verdwenen ook de coquilleschelp, de stervormige verankeringen en de geprofileerde imposten. Op de plaats van het ornament kwam nu de sluitsteen van de voormalige poortboog te zitten.

Als afwerking zijn de kolommen onderaan zwart geschilderd met acrylverf of overtrokken met bitumen. De rest van de poort is aan de voorzijde wit geverfd met een minerale verf, waarbij enkele stenen door een rode acrylverf geaccentueerd zijn.

5.2. Het oostelijk deel

5.2.1. Exterieur

Voorgevel :

De voorgevel van het gebouw is opgetrokken in een baksteen die gerangschikt is in kruisverband (zie foto 1 en 4-5). Op sommige plaatsen in dit parament zijn voegen zichtbaar die ingesneden zijn met een dagijzer. Meestal zitten de voegen echter verstopt onder de witte kalklagen of zijn ze sterk geërodeerd.

Onderaan de gevel werd het parament door een acrylverf en bitumen zwart geverfd. Deze zwarte plint loopt omheen heel het gebouw. Dergelijke geteerde sokkels komen voor vanaf de 17de eeuw, toen men dacht dat de teer het opstijgend vocht tegenhield ⁴³.

Later omstreeks het einde van de jaren 60 van deze eeuw, werd de gevel gecementeerd tot op de hoogte van de poort, die waarschijnlijk gelijktijdig verbouwd werd. Op de foto's 2 en 3 uit 1950 heeft de voorgevel haar oorspronkelijke parament nog met een geteerde sokkel en wordt ze geflankeerd door de korbboogvormige ingangspoort. De foto 4 die dateert uit 1970 toont reeds de verbouwde poort samen met de gecementeerde voorgevel.

In deze afwerkingslaag van cementmortel zijn voegen uitgesneden, zodat men de indruk krijgt dat de gevel is opgebouwd uit natuurstenen blokken. Onderaan bracht men wederom een zwarte sokkel in kunststofverf aan.

Bovenaan in de gevel, ter hoogte van de eerste verdieping is een dichtgemetseld venster aanwezig, waarvan de omlijsting bestaat uit zwart-grijze baksteentjes. Waarschijnlijk is dit venster nooit open geweest maar fungeerde het enkel als een decoratieve onderbreking van de gesloten façade. Ook de afsluitingsmuur, die de straat volgde, was voorzien van dergelijke blinde vensters (zie foto2).

Anderzijds is het ook mogelijk dat dit het venster is dat in 1782 werd aangebracht in de rectorswoning, "in de richting van de straat" ⁴⁴.

⁴³ Laporte, 1998.

⁴⁴ Sneyers, 1782, p.64.

De vijf muurankers, die nog in de voorgevel vervat zitten, zorgen voor de verankering van de strijkbalken van respectievelijk het laagste plafond en de zoldervloer.

Heel opmerkelijk zijn de eikenhouten modillons met een gestileerd voluut profiel in de daklijst (zie foto 6). Zij steken 40 cm uit het gevelvlak vooruit, op zo'n 50 cm van elkaar en dragen twee planken als verlenging van de muurplaat. Ook in de daklijst van de zuid- en noordgevel zijn deze geprofileerde modillons met een beschot aangebracht, ter ondersteuning van de dakkepers.

Dergelijke geprofileerde houten modillons komen vooral voor in de 17de eeuw⁴⁵. Vanaf de 18de eeuw gaat men immers meer overschakelen naar een baksteenfries als daklijst, waarbij de bakstenen afwisselend hoeks en langs gelegd worden zodat de daklijst een beetje vooruitspringt (zie p.27)⁴⁶.

Zuidgevel:

Aan de zuidkant van het oostelijke deel treffen we op meerdere plaatsen in het parament voegen aan die duidelijk ingesneden zijn met een dagijzer. Van de latere bezetting met kalklagen is slechts weinig bewaard omwille van de erosieve werking van zon en regen (zie foto 5 en 7-8). Dit heeft er wel voor gezorgd dat het mooi geschakeerde parament in zijn meest oorspronkelijke verschijningsvorm terug zichtbaar werd, zij het in een meer verweerde staat. In de vroegste bouwfase moet het hele oostelijke blok immers onbepleisterd zijn geweest, aangezien de voegen in alle gevels zo fijn zijn ingesneden dat het wel als versiering moet bedoeld zijn geweest. Het zou trouwens nogal onlogisch zijn om dit arbeidsintensieve werk te niet te doen door er een kalklaag over te trekken.

Waarschijnlijk is men pas beginnen te verven wanneer er verbouwingen gebeurd waren die onesthetische sporen in de gevels nalieten en om ze op die manier aan het oog te onttrekken. Het is evenzeer mogelijk dat men zich gewoon liet leiden door de modetrend van de periode.

De hele zuidgevel is enkel op het gelijkvloers opengewerkt met twee vensters en een deur met een bovenlicht. De bovenverdieping is volledig gesloten, op één klein venstertje na.

⁴⁵ Gevaert e.a., 1918, p.182-184.

⁴⁶ Baeyens, 1950, p.45.

De twee enige vensters in deze gevel zijn echter van uiterst bouwhistorisch belang. Het waren namelijk oorspronkelijk kruisvensters, zoals blijkt uit de bouwsporen. Met de tijd zijn ze echter verbouwd geweest om tot vandaag bewaard te zijn gebleven als segmentboogvensters (zie foto 7).

Boven de vensters bevinden zich nog de oorspronkelijke ontlastingssystemen, die de vorm aannemen van een strekse boog met natuurstenen aanzet- en sluitstenen. Deze wigvormige blokken waren uit Gobertangesteent vervaardigd.

Ook de dagkanten van de vensters zijn opgebouwd met blokken Gobertangesteent, waarop zelfs de frijnslag nog duidelijk zichtbaar is. Deze negblokken hebben een afwisselende breedte van ca. 12 cm en ca. 23 cm, zodat een in- en uitspringende band het venster aan weerszijde omlijst (zie foto 7-8). Bij het oostelijke venster zijn alleen de rechtse negblokken nog bewaard gebleven, terwijl het westelijk venster bijna heel haar omkadering in deze kalkzandsteen nog bezit.

Bij de vier onderste negblokken wijzen de sponningen en drie ijzeren duimen erop dat dit gedeelte van het kruisvenster voorzien was van twee luiken (zie foto 8). In het bovengedeelte zijn de negblokken dan weer uitgewerkt met een kwartholle profilering, wat impliceert dat hier geen luiken waren aangebracht maar dat de opening was gedicht met glas-in-lood panelen.

Van de boven en onderdorpel, alsook van de middenstijl zijn geen sporen terug te vinden. Net zoals in de noordgevel moeten de vensters hier waarschijnlijk voorzien zijn geweest van dievenstaven die over de hele vensteropening doorliepen. De boven- en onderdorpel waarin deze staven vervat zaten moeten hetzelfde uitzicht gehad hebben als die in de noordgevel.

De juiste profilering van de middenstijl kan dan weer achterhaald worden door het moneel dat herbruikt werd als onderdorpel van de deur in de noordgevel (zie p.19). De voorzijde van deze kalkzandstenen stijl had op de hoeken een kwartholle profilering.

Wat de tussendorpel betreft is in de oostelijke dagkant van het linkse venster nog een stuk bewaard, zij het in een gehavende toestand (zie foto 8).

Om tot een datering van het kruisvenster te komen kan ten eerste al een oppervlakkige aflijning in de tijd gemaakt worden op basis van de materiaalstudie en de typologie van het venster.

Hoewel kruisvensters reeds voorkomen in de 14de eeuw en zelfs vroeger, deed de uitvoering ervan in Gobertangesteent pas in de 15de eeuw haar intrede ⁴⁷. De typische kwartholle

⁴⁷ Vensters, 1993, p.35.

profilering en luikspinning, zoals we die aantreffen bij de vensters van het klooster te Zichem, zijn dan weer het kenmerk van de 16de eeuwse kruisvensters ⁴⁸.

Tot het begin van de 18de eeuw blijven de kruisvensters een courant verschijnsel om dan volledig vervangen te worden door andere venstertypes.

De kruisvensters van het "Elzenklooster" kunnen dus ergens gesitueerd worden in de 16de of 17de eeuw.

Ook het parament van de zuidgevel, waarin de vensters vervat zitten, stelt eenzelfde terminus post quem voorop. Het kruisverband waarin de bakstenen geschikt zijn kwam immers vanaf de 16de eeuw in voege ⁴⁹. De ouderdom van deze gevel kan tevens afgelezen worden van de nog gedagstreepte voegen in het hogere gedeelte van de gevel.

Affirmatie voor deze vaststellingen kon teruggevonden worden in de literaire bronnen. Zo vermeldt P. Daniëls in zijn historische beschrijving van het Klooster ter Elzen in Zichem een volledige verwoesting omstreeks 1580 door de Geuzen. Tientallen jaren werkte men aan de heropbouw van het kloostercomplex en pas in 1627 werd de kerk opnieuw gewijd ⁵⁰.

Vermoedelijk in de 18de eeuw ondergingen de vensters in de zuidgevel van het "Elzenklooster" een ingrijpende transformatie. Omdat glas-in-lood-panelen werden vervangen door glas in houten roeden omstreeks het midden van de 18de eeuw ontstond de mogelijkheid om steeds grotere lichtopeningen te construeren. In die eeuw werden dan ook vele oude kruisvensters aangepast aan deze nieuwe trend, door het natuurstenen kruis eruit te nemen en het venster te verlagen ⁵¹.

Ook in het "Elzenklooster" werden de bovendorpel en de bovenste negblokken verwijderd en vervangen door een segmentboog opgebouwd uit zwartgrijze baksteentjes ⁵², die men derdelingstenen noemt (zie foto 7-8). Boven deze boog werd de resterende ruimte tot aan het ontlastingssysteem opgevuld met metselwerk. Hiervoor gebruikte men bakstenen die enigszins geleken op de stenen van het oudere parament, maar die kleinere afmetingen hadden. In de mate van het mogelijke heeft men ook het kruisverband trachten te handhaven.

⁴⁸ Vensters, 1993, p.48.

⁴⁹ Haslinghuis, 1986, p.248.

⁵⁰ Daniëls, 1904, p.24-25.

⁵¹ Vensters, 1993, p.75-76.

⁵² De donkere kleur van deze bakstenen is het resultaat van een reducerend bakproces.

Bij het weghalen van de tussendorpel heeft men duidelijk met wat houwwerk het rechteruiteinde afgehaakt en laten zitten. Het andere uiteinde van de tussendorpel heeft men destijds niet bewaard. De vrijgekomen ruimte werd daarentegen opgevuld met zwartgrijze derdelingstenen, die eveneens een kwartholle profilering kregen.

Naast de middenstijl, werd ook de onderdorpel volledig weggehaald, om het venster te kunnen verlagen. Waarschijnlijk heeft men vanuit esthetische overwegingen het in- en uitspringend kader trachten voort te zetten door onder de laatste negblok enkele lagen derdelingstenen van ca. 12 cm breed te metselen (zie foto 8). De onderdorpel die nu nog aanwezig is, bestaat uit gewoon metselwerk dat bezet is met een cementmortellaag.

In een latere periode, die moeilijk te dateren is, werd tussen de twee kruisvensters een soort dagkant geconstrueerd met een kalkmortel. Enkele centimeters onder het muuranker vertrekt deze onregelmatige strook kalkmortel en loopt bijna loodrecht naar beneden, ter hoogte van de onderdorpel. Door licht destructief onderzoek, langs de rechte kant van de strook, bleek de mortellaag tot minstens 3 cm diep in het parament door te dringen.

Tegen deze dagkant werd nadien een muurtje gemetseld in donkere veldovenstenen, die duidelijk contrasteren met de oudere bouwmaterialen.

Aan de rechterkant van de zuidgevel zijn nog duidelijk de contouren zichtbaar van de blinde muur die langs de straatkant stond (zie foto 5 en 7). Deze muur moet oorspronkelijk lager en beter ingebonden zijn geweest zoals blijkt uit het ruwe parament dat zich iets lager bevindt op deze hoek.

Het deurtje dat aan deze kant aanwezig is heeft twee ijzerzandstenen negbokken rechts onderaan in haar omkadering (zie foto 7). De rest van de deuromlijsting is opgebouwd in onverzorgd metselwerk met bovenaan drie rollagen rode baksteen als overspanning. Iets boven deze rollagen heeft men een bovenlicht uitgespaard in de gevel, dat is overspannen door een strekse boog van helrode bakstenen. Nog hoger bevindt zich een zeer klein raampje dat oorspronkelijk groter moet geweest zijn, aangezien de strekse boog erboven een gotere breedte overspant.

Dit deel van de zuidgevel is met andere woorden zo sterk verbouwd geweest doorheen de tijd dat de bouwsporen moeilijk te interpreteren zijn.

Noordgevel:

Ook de noordgevel van het oostelijk deel vertoont een bakstenen parament in kruisverband met gedagstreepte voegen. Hier zijn de verschillende afwerkingslagen echter beter bewaard gebleven door de vrijwaring van slagregen en zon. Op het eerste zicht gaat het om een tiental kalklaagjes, beginnend bij wit, daarna oker, dan lichtblauw en uiteindelijk terug wit. De laatste witte kalklaag is weliswaar sterk vergrijsd door vervuiling (zie foto 9-11).

Het gelijkvloers kan betreden worden via een deur aan de linkerkant. Deze is voorzien van een onderdorpel, die bestaat uit twee stukken kalksteen met een kwartholle profilering aan de boven- en onderrand. Deze profilering verraadt dat hier een middenstijl uit een kruisvenster werd herbruikt als onderdorpel. De omkadering van de deur bestaat uit gewoon metselwerk van rode bakstenen die bovenaan in een segmentboog geplaatst zijn.

Rechts van de deur zijn twee vensters van respectievelijk 1 m 87 en 103 cm breed uitgespaard in de gevel. Zij zijn eveneens overspannen met een segmentboog van schuin en verticaal geplaatste rode bakstenen.

Gezien de afmetingen van het brede venster en het eenvoudige omlijstende metselwerk, kan men deze vensters en de deur omstreeks het einde van de 19de eeuw of in de 20ste eeuw plaatsen.

In een vroegere fase moet de ingang zich elders in deze gevel bevonden hebben. Verschillende bouwnaden maken deze stelling immers mogelijk, maar kunnen geen duidelijke oplossing bieden.

De eerste verdieping telt drie vensters aan deze noordzijde. De twee rechtse hiervan vertonen enkele verdoken bouwrestanten van kruisvensters uit een vroegere fase (zie foto 12). Onder de witte afwerkingslaag zijn immers de contouren van een ontlastingssysteem zichtbaar, dat bestaat uit wigvormige natuurstenen blokken met daartussen een strekse boog van bakstenen. Net hetzelfde systeem is ook in de zuidgevel aanwezig (zie p. 16).

Onder de strekse boog zit de kalkstenen bovendorpel nog in situ (zie foto 12). Deze bestaat uit twee delen, die elk twee gaten van dievenstaven bevatten.

Eenzelfde voorkomen heeft de onderdorpel, waaraan een metalen hengel is bevestigd om een luik te dragen. In het midden van deze onderdorpels kan men nog goed het aanzetstuk van het moneel zien.

Dat de dievenstaven doorliepen over de hele vensterhoogte blijkt dus uit de gaten in de boven- en onderdorpel, maar kan ook geaffirmeerd worden door teksten van Sneyers. Hierin spreekt hij over een schilderij dat hij voor de traliën liet hangen wanneer er militairen in de gastenkamer boven zijn kwartier kwamen logeren⁵³.

Van de kalkzandstenen negblokken zijn er nog vier van elk kruisvenster bewaard. Het zijn namelijk de bovenste en de onderste negblokken die op zo'n 15 cm van de huidige venstersponning nog in de gevel vervat zitten. Door het dikke pakket van kalklagen zijn weliswaar enkel de contouren en soms een ontbloot stukje Gobertangesteent zichtbaar.

Van het moneel en de tussendorpel zijn geen sporen meer aanwezig.

Uit deze vaststellingen zou men kunnen besluiten dat waarschijnlijk in de 18de eeuw de kruisvensters gedeeltelijk ontmanteld werden. De middenstijl, de tussendorpel en het grootste deel van de negblokken werden verwijderd om een nieuwe vensteropening te kunnen bouwen in metselwerk. Bij deze verbouwing gebruikte men geen zwarte baksteentjes, zoals wel het geval was in de zuidgevel (zie p.17), maar wel rode bakstenen. Een ander verschil met de kruisvensters van de zuidgevel is het feit dat de vensterhoogte hier niet verlaagd werd, maar wel de vensterbreedte versmalde (zie foto 12). Naast de Gobertange blokken metselde men een nieuwe sponning in de rode baksteen. Hierdoor kwamen de buitenste gaten van de dievenstaven in de dorpels veel dichterbij de dagkant van het venster te liggen.

Bovendien werd het venster juist versmald tot de dagmaat 1,04 m zodat er een houten raam van het type van het westelijke deel ingepast kon worden. Indien het venster speciaal werd aangepast om dergelijk houten raamwerk te kunnen dragen, dan kan men de verbouwing aan de 19de eeuw toeschrijven (zie p.27).

Het linkse venster van de noordgevel vertoont een iets andere structuur dan de vorige twee. Hier is geen ontlastingssysteem zichtbaar, maar zijn de boven- en onderdorpel ook opgebouwd uit twee kalkstenen blokken. De kwaliteit van de kalksteen verschilt echter met die van de andere twee vensters. Tevens zijn er geen gaten van dievenstaven voorzien in de boven- en onderdorpel, maar in plaats daarvan zijn enkele gleuven in de bovenlatei uitgespaard.

In totaal zitten er nog vijf muurankers vervat in de noordgevel. De drie onderste daarvan hebben mooi gekrulde uiteinden en verankeren de moerbalken van het laagste plafond (zie foto

⁵³ Sneyers, p.76, 4 maart 1785; p.133, 11 sept. 1789.

13). Het meest rechtse anker verankert een strijk balk die ingebouwd zit in de brandgevel en onderbroken is door de haard van het oostelijk vertrek.

Van de bovenste twee muurankers steekt het linkse vrij los in de gevel doordat de moerbalk binnenin losgekomen is en naar beneden is gezakt.

Brandgevel:

Hoewel het heden ten dage niet zo duidelijk meer is, wordt het oostelijk deel begrensd in het Westen door een tussenmuur die iets hoger komt dan het dak van het westelijk deel (zie foto 14).

Het gaat om een tuitgevel met een muurverchting die in het midden wordt doorsneden door het brede rookkanaal van de haard. Alleen aan de zuidkant zijn de kraagsteen, het schouderstuk, de aanzetsteen en enkele fragmentaire restanten van de muurverchting bewaard gebleven. Aan de noordkant blijft enkel de kraagsteen van het schouderstuk nog over. Op de eerste verdieping van het westelijk deel is op sommige plaatsen het parament met gedagstreepte voegen zichtbaar.

Toch is dit gegeven een goed criterium voor de datering van het oostelijke deel van het "Elzenklooster". Eenzelfde tuitgevel met muurverchting was namelijk tot voor de slopingswerken bewaard gebleven in de westvleugel van het kloostercomplex (zie fig. 16 en foto 15-16). Aan de westkant van deze gevel zit eenzelfde schouderstuk met kraagsteen en aanzetsteen. Deze gevel droeg het jaartal 16.9 in gemodelleerde muurankers. Gezien de grote gelijkens tussen deze twee tuitgevels kan aldus een datering in de 17de eeuw naar voor gebracht worden voor de brandgevel van het oostelijke deel.

Bovendien kan deze stelling onderschreven worden door het feit dat muurverchtingen vooral voorkomen in de 17de eeuw en gedurende de 18de eeuw nog eens terug in de mode komen⁵⁴.

⁵⁴ Baeyens, 1950, p.44; Gevaert, 1918, p.138.

5.1.2. Interieur

Gelijkvloers:

Wanneer men het gelijkvloers van het oostelijke deel betreedt, is het vooral de westwand die opvalt. Van de haard die ooit tegen deze wand gestaan heeft, is heden niet meer overgebleven dan een zwart geblakerde muur en een met zand opgevuld gat in de vloer. Gedurende de slopingswerken is deze schouw van 218 cm breed en 60 cm diep helemaal uitgekapt geweest, waarschijnlijk om de natuursteen te recupereren. Nog enkele vormloze blokken ijzerzandsteen zijn in de vloer blijven zitten.

Op een hoogte van 125 cm is nog een insprong van 10 cm zichtbaar in de contouren van het pleisterwerk. Hier situeerde zich de haardbalk.

Onder het plafond zijn schoren aangebracht die de schouw van de bovenverdieping opvingen. Een raveelbalk was eveneens voorzien in het plafond, zoals blijkt uit de ingekeepte uiteinden van de kinderbalken. Omdat deze raveelbalk zo'n meter voor de haard in het plafond verwerkt was, moet er misschien een soort gewelf geweest zijn dat de balk en de haardboezem verbond met elkaar.

Dhr. Van Gelder, die de haard nog gezien heeft in de jaren 60, sprak over een rechthoekige schouw waarop molures waren aangebracht.

Steunend op deze minieme restanten alleen kan men deze haard moeilijk dateren.

Links en rechts van de schouw bevinden zich twee deuren die dichtgemetseld zijn met baksteen en bezet zijn met een laag cementmortel. Vermoedelijk is één van deze deuren de doorgang die rector Sneyers liet construeren in 1786, zodat hij rechtstreeks naar de andere kamer kon gaan⁵⁵.

De wanden van dit vertrek zijn bezet met een dikke kalklaag, die met haartjes is vermengd. Op deze onderlaag liggen verschillende dunne afwerkingslaagjes in witte, lichtblauwe en donkerblauwe kalk. De blauwe lagen zijn het recentst.

Bovenaan waren de wanden afgeboord met een lijstwerk in stucco. Aan de westwand is dit echter van de strijkbalk afgekapt alsook van de noordwand zodat men nadien de beschadigde strook heeft geëgaliseerd met cement.

⁵⁵ Sneyers, p.89, 18 juni 1786.

Plafond:

Het meest in het oog springend op het gelijkvloers zijn wel de twee zware eikenhouten moerbalken van het plafond. Zij zijn aan beide uiteinden versierd met een balksleutel waarin een rondstaaf en een hielojief zijn uitgesneden. Dergelijke modellering noemt men ook een gestileerd voluutmotief (zie foto 17-18).

Bij de westelijke moerbalk is deze profilering echter sterk aangetast door een zeer ruwe bewerking met een brede beitel (zie foto 17). Vermoedelijk werd de kostbare versiering in pleisterwerk van de balk eraf gekapt tijdens de afbraakwerken. De oostelijke moerbalk daarentegen is vrij gaaf bewaard gebleven, op enkele barstjes na (zie foto 18). Hierop zijn geen sporen van enige versiering pleisterwerk terug te vinden.

Dhr. Van Gelder lichtte mij in over een roset dat het plafond sierde in de jaren 60.

De kinderbalken van het plafond zitten volledig in deze moerbalken ingewerkt en liggen op 27 cm van elkaar (zie foto 19). Bovenop deze kinderbalken lag oorspronkelijk een vloer van plaveien die in 1788 echter vervangen werd door een eikenhouten plankenvloer (zie p.24). Onderaan de kinderbalken zijn nog gaatjes zichtbaar van de rinkellatjes die er in de 18de eeuw tegen genageld zijn geweest om het plafond te bepleisteren. Vrij recent werd dit pleisterwerk vervangen door kartonnen panelen van enkele centimeters dik.

Om de moerbalken te dateren kan men enkel steunen op de balksleutels en hun profilering.

De vroegste balksloefen verschenen gedurende de gotiek en bleven aanwezig tot de 18de eeuw, wanneer de houten plafonds volledig verdwenen onder een effen bepleistering⁵⁶. De profilering van de balksleutels in dit gebouw doet echter meer barok aan dan gotisch en zou dus gedateerd kunnen worden tussen 1640 en 1715.

Deze datering overlapt met die van de kruisvensters die zich aan weerszijde van de verankering van de moerbalk in de zuidgevel bevinden. Eenzelfde datering als de kruisvensters, namelijk in de 17de eeuw, lijkt mij dus het best aangewezen.

⁵⁶ Laporte, 1998, p.2-3, 5, 9-10.

Bovenverdiep:

Via een houten trap, die tegen de oostwand van het vertrek is gebouwd, kan de bovenverdieping bereikt worden. Of deze trap één van de nieuwe trappen is die rector Sneyers vermeldt, is onwaarschijnlijk ⁵⁷.

Zoals reeds werd vermeld lag er oorspronkelijk een vloer van plaveien in deze bovenkamer. In 1788 werd deze verwijderd en opnieuw "gelijdt in eycken berten" (gelegd met eikenhouten planken) zoals Sneyers het vertelde. Deze ingreep gebeurde omdat de plaveienvloer "kout was en moeyelijk voor d'heren die sieckelijk sijn oft met het flercijn gequelt sijn" en aangezien een plankenvloer "oock dienstigh was voor den bouw die door het gewicht van de kalck en stene veel lijde" ⁵⁸.

De houten planken die nu op de kinderbalken liggen en waarvan er misschien enkele terruggaan tot dat jaar 1788, zijn door een messing en groef met elkaar verbonden. De planken zijn sterk aangetast door vocht, zodat er al lacunes in de vloer zijn. Door die inwerking van vocht zijn de planken ook hol te komen staan en eens zo kwetsbaar geworden voor het inzakkende plafond.

Op dit verdiep was eveneens een schouw aanwezig zoals blijkt uit de contouren van het pleisterwerk (zie foto 20).

De wanden van het bovenvertrek zijn net zoals in de onderste kamer bezet met een dikke pleisterlaag waarover dunne kalklaagjes zijn getrokken van een witte en blauwe kleur. In 1790 werd deze bovenkamer "met pampier behangen" ⁵⁹ en in 1793 "gelamberceert" ⁶⁰. Met "lamberceren" bedoelt Sneyers hier eigenlijk "van pleisterwerk voorzien", wat zowel kan duiden op een effen wandbepleistering als op lijstwerk of vooruitspringende ornamenten.

Ook hier trekken twee zware moerbalken uit eikenhout de aandacht. Zij dragen balksleutels identiek aan die van het plafond van het gelijkvloers. De westelijke moerbalk is echter aan de

⁵⁷ Sneyers, p.6, 1777.

⁵⁸ Sneyers, p.117, nov.1788.

⁵⁹ Sneyers, p.147, jan.1790.

⁶⁰ Sneyers, p.226, 1793.

noordkant uit de muur gewrikt, zodat hij nu aan die kant rust op de plankenvloer. Deze precare situatie dient zo snel mogelijk opgelost te worden.

5.1.3. De bedaking

De dakconstructie van het oostelijk deel is opgebouwd uit eikenhouten balken die met pen en gat verbindingen in elkaar gezet zijn. De hanebalk, de priemstijl en de priemschoren zijn vrij onregelmatig bewerkt en dragen zelfs nog stukken van de boomschors. De gordingen, kepers, spantbenen, korbelen en windschoren daarentegen zijn veel rechthoekiger gesneden. Bovenop de kepers is een grenen bebording bevestigd die destijds leien droeg. In de rekeningen van het Elzenklooster komen immers dikwijls "scalien" en "den schaledeckerd" voor⁶¹. Ondertussen zijn deze leien wel vervangen door grijze dakpannen van cement. Deze golfpannen zijn momenteel eveneens verwijderd omwille van de zware druk die ze uitoefenen op het verouderde gebinte.

Het dak heeft de vorm van een schilddak, zij het met slechts één eindschild. Aan de achterzijde wordt het dakgebinte immers doorsneden door de tuitgevel. Onderaan de dakschilden zit een knik in de helling, die op een illustratieve manier weergegeven is op fig. 18.

⁶¹ SAD., Fonds kerken, kloosters en kapellen, nr. 10-13b, Rekeningen van de procuratrices en van de abtessen, 1694-1795.

5.2 Het westelijk deel

5.2.1. Exterieur

Noordgevel:

De gevels van het westelijk deel zijn eveneens opgebouwd in bakstenen, gerangschikt in kruisverband. Maar toch kan men zien dat dit parament jonger is dan dat van het oostelijke deel. Vooreerst zijn de lint- en stootvoegen hier niet ingesneden met een dagijzer, maar liggen ze dieper in het parament en zijn ze opgevuld met een harde kalkpleister.

Ten tweede hebben de bakstenen zelf een meer uniforme kleur. Echte donkerbruine tot grijze stenen komen veel minder voor dan in het parament van het oostelijk deel (zie foto 5). Dit wijst op een meer gecontroleerd en dus geëvolueerd bakproces.

De segmentboogvensters die in deze gevel zitten, zijn allemaal gelijkaardig (zie foto 9-11;21). Ze bestaan uit een kalkzandstenen onderdorpel en een bandomlijsting in zwartgrijze baksteentjes. Deze steentjes, die ook derdelingstenen worden genoemd, werden eveneens gebruikt tijdens de verbouwingen van de kruisvensters in de zuidgevel (zie p.17).

Op de hoeken van de zwarte omlijsting en in het midden van de segmentboog zitten witte blokken Gobertangesteent stevig in de muur vervat. Het achterste deel dat in de gevel vast zit, is zeer ruw bewerkt (zie foto 22). Vooraan daarentegen zijn ze nauwkeurig gemodelleerd in rechthoekige volumes en afgewerkt met fijne striaties. Toch werd het geheel echter witgekalkt en verdween aldus de kleurige structuur die de verschillende materialen aan de gevel gaven.

Reeds vóór 1793 werd deze gevelafwerking uitgeoefend, aangezien Sneyers schrijft dat Italiaanse werklieden “oock het quartier van den heer rector als oock de gasterije van een nieuw coleur hebben voorsien, niet alleen tot ciraet maer oock tot sterckte van de murasie dienende”⁶².

Stilistisch kan men deze vensters dateren in de 18de eeuw, op basis van de platte band die de vensteropening omlijst, de segmentboog met de wigvormige sluitsteen en de rechthoekige hoekstenen die nog net geen oren en neuten zijn⁶³.

⁶² Sneyers, p.232, sept.1793.

⁶³ Vensters, 1993, p.74.

Het gebruik van de derdelingstenen in deze segmentboogvensters kan via de verbouwingen van de kruisvensters eveneens gedateerd worden in de 18de eeuw (zie p.17).

In deze vensters zit een houten raam met een bovenlicht en twee vleugels. Deze drie glasvlakken zijn nog eens onderverdeeld in twee door een stalen profiel. Dergelijke indeling komt voor vanaf het midden van de 19de eeuw ⁶⁴. In de 18de eeuw blijft immers de kleinere rechthoekige verdeling in houten roeden lang in voege ⁶⁵.

Aan de binnenzijde zorgt een vensterpomp, gemonteerd op een rechthoekige staaf voor de vergrendeling. Dit sluitsysteem verscheen in ons land gedurende de 18de eeuw. Door de haak die bovenaan voorzien is aan de staaf kan dit systeem echter gedateerd worden in de 19de eeuw ⁶⁶.

Naast deze vensterpompen, zijn ook nog andere vergrendelingssystemen aanwezig in het "Elzenklooster". Zij zijn echter van een nog recentere datum. Het gaat hier om versierde draaiknoppen op een half cirkelvormige rondstaaf en om eenvoudige schuifslotjes boven en onderaan het raam.

De twee deuren in de noordgevel werden op eenzelfde manier als de vensters geconstrueerd. De omlijsting met derdelingsteentjes wordt hier doorgetrokken tot aan een kalkzandsteen die op het loopoppervlak rust.

Bovenaan de noordgevel is een geprofileerde en hol welvende kroonlijst aanwezig (zie foto 11). De welving werd gerealiseerd door vijf lagen bakstenen lichtjes naar voor te metsen. Tijdens een herstelling in de 20ste eeuw werd dit metselwerk geëgaliseerd door een cementmortel, die wit werd geschilderd. Oorspronkelijk was de welving echter bepleisterd met een kalklaag, zoals die in de zuidgevel nog bewaard is (zie p.29).

Het profileren van daklijsten deed zijn intrede vanaf het begin van de 18de eeuw. Aanvankelijk plaatste men bakstenen afwisselend in een hoek en in de lengte zodat een geometrische en licht vooruitspringende baksteenfries ontstond ⁶⁷. Volgens Baeyens verschenen omstreeks 1750-1775 dan de holronde daklijsten, die het eerste pleisterwerk droegen. Dit zou trouwens,

⁶⁴ Vensters, 1993, p.107.

⁶⁵ Vensters, 1993, p.75.

⁶⁶ Vensters, 1993, p.106.

⁶⁷ Baeyens, 1950, p.45.

volgens diezelfde auteur, de aanzet geweest zijn tot de pleisterwoede van het einde van de 18de en de 19de eeuw ⁶⁸.

De hol welvende daklijst van het westelijk deel kan dus gedateerd worden in de tweede helft van de 18de eeuw.

Oorspronkelijk waren aan deze noordkant twee dakkapellen aanwezig in de bedaking. Hiervan schiet echter nog maar een miniem fragment over, daar het dak reeds voor het grote deel is ingestort (zie foto 11). Toch kunnen deze dakkapellen nog beschreven worden via enkele oude foto's (zie foto 9-10; 23) en de opmetingsplannen van architect Bondroit (1978) en Bertels (1998) (zie fig.8 en plan 7).

De façades van deze dakkapellen waren volledig opgebouwd in baksteen maar gaven door hun zware bepleistering de indruk van natuurstenen constructies. De enige pilaster die nog is overgebleven, illustreert duidelijk deze opbouw (zie foto 11). Hij maakte deel uit van de linkse dakkapel die dezelfde vorm had als de rechtse kapel, maar grotere afmetingen kende.

Een ovale vensteropening van ca. 95 cm op 140 cm was omkaderd door een rechthoekige constructie die langs weerszijde begrensd werd door een kleine pilaster met onderaan een schuine verbreding (zie foto 23). Bovenop deze rechthoekige façade lag een smalle kroonlijst waarop een rondboogvormig fronton rustte. In het halfronde gevelveld onder de rondboog was een rechthoekige spiegel aangebracht, die waarschijnlijk een datum of een ander opschrift gedragen heeft. Als bekroning op de rondboog rustte een bol op een soort sokkeltje.

In de vensteropening zat een raam dat ingedeeld was in verschillende vierkanten glasvlakjes (zie foto 23). Bij de rechtse dakkapel was de vensteropening kleiner en bestond het glasraam slechts uit vier glasvlakken. Het plaatsen van dergelijke glasvlakjes in een kader van houten roede dateert uit het midden van de 18de eeuw ⁶⁹.

Zuidgevel:

Qua vormgeving en materiaal is de zuidgevel bijna identiek aan de noordgevel van het westelijk deel (zie foto 24). Het parament is gelijkaardig, de deuren en de vensters zijn hetzelfde opgebouwd, de daklijst is identiek, maar toch dienen enkele elementen besproken te worden die in de noordgevel niet voorkwamen.

⁶⁸ Baeyens, 1950, p.93.

⁶⁹ Vensters, 1993, p.75.

Wat de vensters betreft blijken de openingen allemaal getralied te zijn geweest aan deze kant van het blok. Op twee plaatsen zitten de ijzeren staven nog in situ (zie foto 24). Bij de andere vensters zijn de gaten van de staven nog zichtbaar in de boven- en onderdorpels.

Hierdoor kon achterhaald worden dat de hedendaagse deur aan de oostkant oorspronkelijk een venster was. In de bovendorpel zijn immers duidelijke gaten van traliën aanwezig. Bovendien loopt de omlijsting in zwartgrijze baksteentjes hier niet door, maar zijn er recente helrode bakstenen gemetseld tot aan het loopoppervlak (zie foto 25). Onderaan de deuropening ontbreken trouwens ook de kalkstenen blokken die bij de deuren van de noordgevel wel aanwezig zijn.

Waarschijnlijk heeft men het venster omgevormd tot een deur toen niet zo lang geleden een kleine veranda op deze plaats werd aangebouwd. Ter hoogte van de segmentboog van deze deur zijn nog enkele gaten van deze constructie zichtbaar in de gevel (zie foto 25).

De daklijst van de zuidgevel, die op dezelfde manier is geconstrueerd als in de noordgevel, is nog voor een groot deel bezet met de oorspronkelijke bepleistering (zie foto 26). Stilistisch kon deze daklijst reeds gedateerd worden in de tweede helft van de 18de eeuw (zie p.27-28). Via een deskundig materiaal-technisch onderzoek van de verschillende afwerkingslagen van deze holronde kroonlijst, zou de vroegste gevelafwerking van het complex bepaald kunnen worden. In dit kalkpakket zit dus de sleutel om het uitzicht van het pand doorheen de tijd te reconstrueren.

Een wel zeer merkwaardige verschijning is het dichtgemetselde poortje dat zich aan de westkant van de zuidgevel bevindt (zie foto 27). De rondboog waarmee deze doorgang overspannen is bestaat uit ijzerzandsteen, terwijl de zijkanten opgebouwd zijn met kalkzandstenen nekblokken. Waarschijnlijk loopt de omlijsting in Gobertangesteent door tot onder het maaiveld.

Deze doorgang behoort echter niet tot een oudere bouwphase maar werd enkel opgebouwd in ouder materiaal dat elders gerecupereerd was. De kleine paneeldeur die op dezelfde plaats en op dezelfde hoogte in de binnenruimte bevestigd is, versterkt dit vermoeden (zie foto 32).

Misschien is dit poortje trouwens de nieuwe deur die in 1792 gebouwd werd, "de raem sijnde van witten steen etc." aldus Sneyers⁷⁰.

⁷⁰ Sneyers, p.191, mei 1792.

Later werd het poortje toegemetsd en werd er een pilaster, met een terracotta afvoerpijp in, overheen gebouwd.

Westgevel:

Helemaal in het Westen werd in het jaar 1888 een klein bijgebouwtje aan het woonblok toegevoegd (zie fig. 8) ⁷¹. Het was eigenlijk eerder een soort afdak dat afgesloten was door bakstenen muren (zie fig. 16-17 en plan 7). De vloer van dit bijgebouwtje lag iets hoger dan die van de rest van het gebouw, maar bestond ook uit vierkante gebakken tegels.

⁷¹ Mutatieschets, 1888, nr. 12.

5.2.2 Interieur

In de binnenruimtes van het westelijk blok zijn verschillende bouwelementen aanwezig die een belangrijke historische waarde hebben en die dus ook voldoende aandacht verdienen bij de restauratie van het complex.

Vooreerst zijn er de vloeren van kamer 1, 3, 4, 5 en 6 die gelegd zijn in vierkante rood gebakken tegels. Deze bevloering kan gedateerd worden in de 18de eeuw.

In kamer 1 komen naast deze gebakken tegels ook zwarte bakstenen voor in de vloer. Aan de westzijde van dit vertrek is tevens een strook aangelegd met moderne cementtegels. Deze strook behoorde niet zo lang geleden nog tot een gangetje dat afgeschermd was van de kamer door een houten tussenschot en dat leidde naar kamer 2 (zie plan 6).

De cementtegels met vegetale versieringen die ook op ander plaatsen in het interieur voorkomen dateren uit de 20ste eeuw.

Een tweede belangrijk interieurelement is het lijstwerk dat zich bovenaan tegen de wanden en aan de randen van het plafond bevindt (zie foto 28). Dit stucwerk bestaat uit een dubbele holbol profilering (zie fig. 19). Dergelijk lijstwerk kan gedateerd worden in de 18de eeuw.

De rest van het plafond was volledig bepleisterd. In kamer 1 en 2 wordt duidelijk hoe de pleister aangebracht werd op rinkellatjes die tegen te kinderbalken genageld waren (zie foto 29).

In haar verloop, wordt het lijstwerk van kamer 1 oversneden door de houten tussenwanden van het portaal. Dit wijst erop dat het portaal en de gang naar kamer 2 van een latere datum zijn. Toch moet er ook zoiets als een inkomhalletje geweest zijn in de 18de eeuw aangezien het lijstwerk in het noordwesten van het vertrek een hoek afsnijdt. Eenzelfde verloop kent het lijstwerk van kamer 3 in de noordoostelijke hoek (zie foto 28).

Bovendien staat er haaks op deze ingang een dwarse tussenmuur (zie plan 6).

Twee andere belangrijke interieurelementen konden vastgesteld worden in kamer 1 en 2.

In de zuidoostelijke hoek van de kamer 1 bevindt zich namelijk nog een goed bewaarde schouw (zie foto 30). De wangen van deze vrij sobere schouw waren opgebouwd uit zwartgrijze derdelingsteentjes die aanvankelijk bepleisterd waren met een witte kalklaag. Nadien kregen de haardwanden een okere kleur waarop nog later een blauwe laag kwam.

De haardbalk bestaat nu uit een metalen ligger waarop een houten latei en een laag rode bakstenen ligt.

Gezien het sober en hoekig karakter van deze schouw en haar opbouw in derdelingstenen, kan deze schouw in de 18de eeuw gedateerd worden.

In kamer 2 is eveneens een schouw aanwezig waaraan een kachel bevestigd was (zie foto 31). Het houten beschut van deze schouw is opgebouwd uit planken, die ineengezet zijn door toognagels. Dergelijke constructies behoren tot de 18de eeuw.

Ook het deurtje in kamer 5 is op eenzelfde manier geconstrueerd (zie foto 32). Verschillende panelen zijn hier in elkaar vervat door messing en groef en vastgenageld met toognagels. Deze constructiewijze komt voor in de 18de eeuw en geeft aldus aan het deurtje een waardevolle betekenis.

Tussen kamer 3 en 4 vertrekt aan de zuidkant een trap die als enige naar de bovenverdieping leidt (zie foto 33). Deze insteektrap is geconstrueerd tussen twee muren en opgebouwd in hout. Waarschijnlijk bevond zich hier één van de nieuwe trappen uit 1777 die Sneyers vermeldt⁷².

Onder deze trap bevindt zich aan de noordkant nog een kleine ruimte die voorzien is van een venster. De juiste functie van dit kamertje is onzeker. Opmerkelijk is eveneens de ronde en bepleisterde muur die onder de trap zit en de deel uit maakt van de ingang van het kamertje (zie foto 34).

⁷² Sneyers, p.6, 1777.

5.2.3. De bedaking

Het zadeldak van het westelijk deel is op dezelfde manier geconstrueerd als dat van het oostelijk deel. Ook hier zijn de hanebalk, de priemstijl en de priemschoren vrij ruw bewerkt, terwijl de gordingen, kepers, spantbenen, korbelen en windschoren regelmatig gesneden zijn (zie foto 35). Al deze balken zijn tevens door pen-en gat-verbindingen in elkaar gezet. Bovenop deze constructie ligt nog de bebording waarop vroeger de leien bevestigd waren. Van heel het dak is momenteel slechts een klein stuk bewaard gebleven. De rest is ingestort door tussenkomst van mens en natuur.

6. Reconstructie van de bouwgeschiedenis

Vanuit de voorgaande gedetailleerde beschrijving van de bouwelementen van het "Elzenklooster" kan een reconstructie opgesteld worden voor de bouwgeschiedenis van het complex. Hiervoor zullen enkele belangrijke facetten, die reeds in de bouwfysische en stilistische beschrijving aan bod kwamen, geselecteerd en bijeen geplaatst worden om aldus een duidelijk chronologisch overzicht te geven.

Op plan 7 worden de verschillende bouwfasen overzichtelijk aangeduid.

6.1. De bouwevolutie van de toegangspoort

Omstreeks 1782 werd naar alle waarschijnlijkheid de huidige toegangspoort van het complex opgebouwd in classicistische stijl. De ijzerzandstenen blokken die nu nog in de poort vervat zitten werden waarschijnlijk tijdens de opbouw in 1782 gerecupereerd uit de oudere poort, die dateerde uit 1666. Deze stenen waren afkomstig van de ruïne van het kasteel van Zichem.

In 1970 werd de toegangspoort echter verbouwd. De poortboog werd weg gebroken en vervangen door stalen H-profielen. Aldus kreeg de poort het rechthoekige uitzicht dat ze vandaag nog heeft.

6.2. De bouwevolutie van het oostelijke deel

6.2.1. Eerste bouwfase (17de eeuw)

Om de eerste fase te dateren leveren de zuidgevel, de brandgevel en het interieur de beste aanknopingspunten.

De zuidgevel bevat immers nog bouwrestanten van kruisvensters die gedateerd werden op het einde van de 16de eeuw of in de 17de eeuw op basis van typologie, materiaalgebruik en context. Ook in noordgevel zaten gedurende deze beginfase kruisvensters.

Via een vergelijking met een tuitgevel van de vroegere westvleugel, die voorzien was van de jaarankers 16*9, kon de brandgevel van het oostelijk blok eveneens in de 17de eeuw geplaatst worden.

Een bijkomend criterium om dit gedeelte aan de 17de eeuw toe te schrijven, waren de houten modillons van de daklijst. Terwijl ook de gedagstreepte voegen de hoge ouderdom van het blok benadrukten.

In het interieur behoren de moerbalken met hun geprofileerde balksleutels ook duidelijk tot deze 17de-eeuwse fase. Alsook de eikenhouten dakconstructie met pen en gat verbindingen.

Het iconografisch materiaal levert eveneens een argument om het oostelijk deel terug te voeren tot in de 17de eeuw. Op de tekening van Cornelius Lowis staat immers een gebouw evenwijdig met de kloosterkerk en loodrecht op een lange westvleugel (zie fig. 1). Vermoedelijk is dit de noordvleugel van het kloostercomplex of alleszins het oostelijk deel van het huidige gebouw. Aangezien deze tekening dateert uit 1650, kunnen we dus stellen dat het blok aan de straatkant er reeds stond in het midden van de 17de eeuw.

6.2.2. Tweede bouwfase (18de eeuw)

Gedurende de 18de eeuw werden in het gebouw verschillende verfraaiingswerken en verbouwingen doorgevoerd. Sneyers spreekt over de plaveienvloer die vervangen wordt door eikenhouten planken, over deuren die uitgespaard worden ten voordele van een betere circulatie, over het behangen met papier, het verven in een nieuwe kleur en "het lamberceren". In de zuidgevel worden de kruisvensters omgebouwd tot segmentboogvensters. Het verwijderen van het stenen kruis en het verlagen van de onderdorpel was immers een courant verschijnsel in de 18de eeuw. In plaats van glas-in-lood panelen worden rechthoekige of vierkante glasvlakjes in houten roedes geplaatst om de vensteropening te dichtten.

De derdelingstenen die bij deze verbouwing gebruikt zijn, komen ook voor in het westelijke deel dat in dezelfde eeuw opgebouwd moet zijn geweest.

In het gebouw zelf waren de kinderbalken benageld met rinkellatjes die bepleisterd waren, zodat het plafond geëffend was. Tegen de wanden van het vertrek werd een lijstwerk aangebracht.

6.2.3. Derde bouwfase (19de eeuw/20ste eeuw)

Gedurende de 19de eeuw werden de kruisvensters van de noordgevel versmald om er houten ramen, zoals die van het westelijke deel, in te kunnen vervatten. De andere vensters en de toegangsdeur die zich op het gelijkvloers in deze gevel bevinden werden pas op het einde van de 19de eeuw of in de 20ste eeuw gecontrueerd.

In die eindfase werd in de binnenruimte een nieuwe vloer in cementtegels gelegd.

6.3. De bouwevolutie van het westelijke deel

In de 18de eeuw is het westelijk deel opgebouwd tegen de 17de-eeuwse brandgevel. De segmentboogvensters zijn opgebouwd in de stijl van die 18de eeuw, met een bandomlijsting waarin kalkzandstenen hoekstenen en een sluitsteen vervat zitten. De band was opgebouwd uit derdelingstenen die eveneens gebruikt werden bij de 18de-eeuwse verbouwing van de kruisvensters in het oostelijke deel.

Ook typisch voor deze periode is de bepleisterde holronde daklijst die aangebracht werd.

Er waren tevens dakkapellen voorzien in de bedaking die een glasverdeling in de vensteropening hadden die typisch is voor de tweede helft van de 18de eeuw. Ook de andere vensters hadden waarschijnlijk een glasverdeling in vierkante of rechthoekige vlakjes.

Binnenin was het westelijk deel in verschillende vertrekken verdeeld door stenen tussenmuren en bij de ingangen was een soort portaaltje geconstrueerd. Alle ruimtes waren versierd met lijstwerk en in twee kamers stonden sobere schouwen. De vloeren moeten in deze eerste bouwphase gelegd zijn geweest in vierkante rood gebakken tegels.

In kamer 5 zorgde een klein paneeldeurtje voor de afsluiting van het rondboog poortje dat in de zuidgevel was uitgespaard en opgebouwd in ijzerzandsteen en Gobertangesteent.

De insteektrap in het midden van het complex was de enige mogelijkheid om het bovenverdiep te bereiken.

Gedurende de 19de eeuw werden de oorspronkelijke houten ramen vernieuwd en voorzien van een vergrendelingssysteem met een vensterpomp. Het bovenlicht en de twee raamvleugels werden nu in slechts twee glasvlakken verdeeld door een metalen profiel, zodat de vensteropening gedicht werd door zes glasvlakken.

In het Westen werd in 1888 een klein bijgebouwtje toegevoegd aan het blok.

In de 20ste eeuw gebeurden nog enkele kleine ingrepen in het westelijk blok. De daklijst aan de noordkant werd hersteld met een cementlaag, in het zuiden werd een venster omgevormd tot deur en op sommige plaatsen binnenin het gebouw werd een vloer van cementtegels aangelegd.

7. Restauratie-opties

Zoals reeds duidelijk is geworden zijn er in het “Elzenklooster” nog vele bouwelementen aanwezig die van hoge ouderdom zijn en qua stijl of opbouw historisch waardevol zijn. Deze elementen zouden niet het zoveelste slachtoffer mogen worden van de noodlottige geschiedenis van deze site, maar dienen als laatste restanten bewaard te blijven en beschermd te worden. Op die manier kan het “Elzenklooster” altijd een stukje van haar geschiedenis blijven vertellen.

De elementen waarover ik het hier heb zijn in eerste instantie de 17de-eeuwse bouwonderdelen van het oostelijk deel, zoals de restanten van de kruisvensters, de houten modillons van de daklijst, de eikenhouten moerbalken met hun fijn uitgesneden balksleutels en het dakgebinte. Van de tuitgevel met muurverlating is helaas niet veel meer overgebleven. Misschien kunnen de restanten ervan toch nog voldoende aanknopingspunten leveren voor een degelijke reconstructie.

Bij de restauratie is het natuurlijk onmogelijk om geheel terug te gaan tot deze vroegste bouwfase, aangezien het complex doorheen de tijd sterk veranderd is.

De verbouwingen en verfraaiingen uit de 18de eeuw zijn immers even belangrijk om de bouwgeschiedenis te begrijpen en kunnen niet zomaar weggevaagd worden. Daarom kunnen de segmentboogvensters van de zuidgevel ook beter bewaard blijven, net zoals de 19de eeuwse verbouwingen aan de kruisvensters van de zuidgevel.

Wat betreft de gevelafwerking van dit oostelijke deel is het noodzakelijk om een kleur aan te brengen. Onbeschilderde gevels zouden weliswaar het archeologische karakter van het gebouw mooi in het licht zetten, maar zouden een toestand creëren die nooit heeft bestaan. Verbouwingen, bouwnaden ... werden immers steeds verstoep onder een verflaag.

Het aanbrengen van een afwerkingslaag dient echter niet alleen beschouwd te worden als een “camouflage” maar ook als een bescherm laag die de waardevolle bouwsporen blijft bewaren.

De cementering aan de voorgevel kan in ieder geval best verwijderd worden, indien het tenminste technisch mogelijk is.

De toegangspoort kan hersteld worden naar haar 18de-eeuwse toestand, door de vroegere boogvorm terug op te bouwen in kalkzandsteen of ijzerzandsteen en de stalen H-profielen weg te nemen. Hiervoor gebruikt men best plan 6 dat getekend werd door mijn collega Pieter Callebaut. Hij duidde er ook op dat het raadzaam is om een verankering of versteviging aan te

brengen om de horizontale spatkracht van de boogconstructie aan de rechterzijde op te vangen.

Ter afwerking dient de poort onderaan zwart geverfd te worden, terwijl de rest met een witte minerale verf beschilderd wordt.

Beslissingen in verband met het oostelijk deel moeten eveneens te combineren zijn met de plannen voor het westelijk gedeelte.

Hier kan men teruggaan naar de 18de-eeuwse situatie, mits aanpassing van de houten ramen. De beglazing in die tijd had immers een kleinere onderverdeling in vierkantjes, waarvoor houten roeden werden gebruikt. Op het eerste zicht zou de gevel dan in een witte of okere kleur geverfd dienen te worden, maar een deskundig kleuronderzoek van de bepleisterde daklijst zal meer zekerheid hieromtrent bieden. Dergelijk onderzoek zou ook kunnen bepalen of de vensteromlijstingen in die eeuw wel of niet beschilderd waren.

De vensteromlijstingen dienen bewaard te blijven waar ze nog aanwezig zijn en gereconstrueerd te worden waar ze verdwenen zijn door de instortingen. Bij deze reconstructie gebruikt men best hetzelfde of gelijkend materiaal.

Anderzijds is het ook mogelijk om de 19de-eeuwse situatie te behouden. In dit geval kunnen de houten ramen en hun vergrendelingssystemen bewaard blijven en zouden alle gevels waarschijnlijk met een witte kalklaag overtrokken moeten worden.

In beide gevallen zou het prachtig zijn als de dakkapellen konden gereconstrueerd worden in baksteen met de juiste afwerkingslaag voor de verkozen periode. Bij de restauratie van het dak zou men best terug leien als dakbekleding aanbrengen. Hiervoor zal men wel de oorspronkelijke bebording van het dak moeten verwijderen aangezien die sterk aangetast is.

De westelijke aanbouw waarvan alleen de vloer is bewaard gebleven, dient niet heropgebouwd te worden aangezien het pas in 1888 werd toegevoegd en van weinig belang was.

Binnenin de vertrekken van het westelijke deel zijn eveneens nog bepaalde bouwelementen bewaard gebleven. Mits wat herstelling of consolidatie kunnen deze bouwhistorisch waardevolle elementen blijven bestaan. Zo is er het lijstwerk dat in enkele kamers nog intact is, de schouwen in kamer 1 en 2, de vloeren met rood gebakken tegels en het paneeldeurtje in kamer 5.

8. Bijlagen

8.1. Figuren

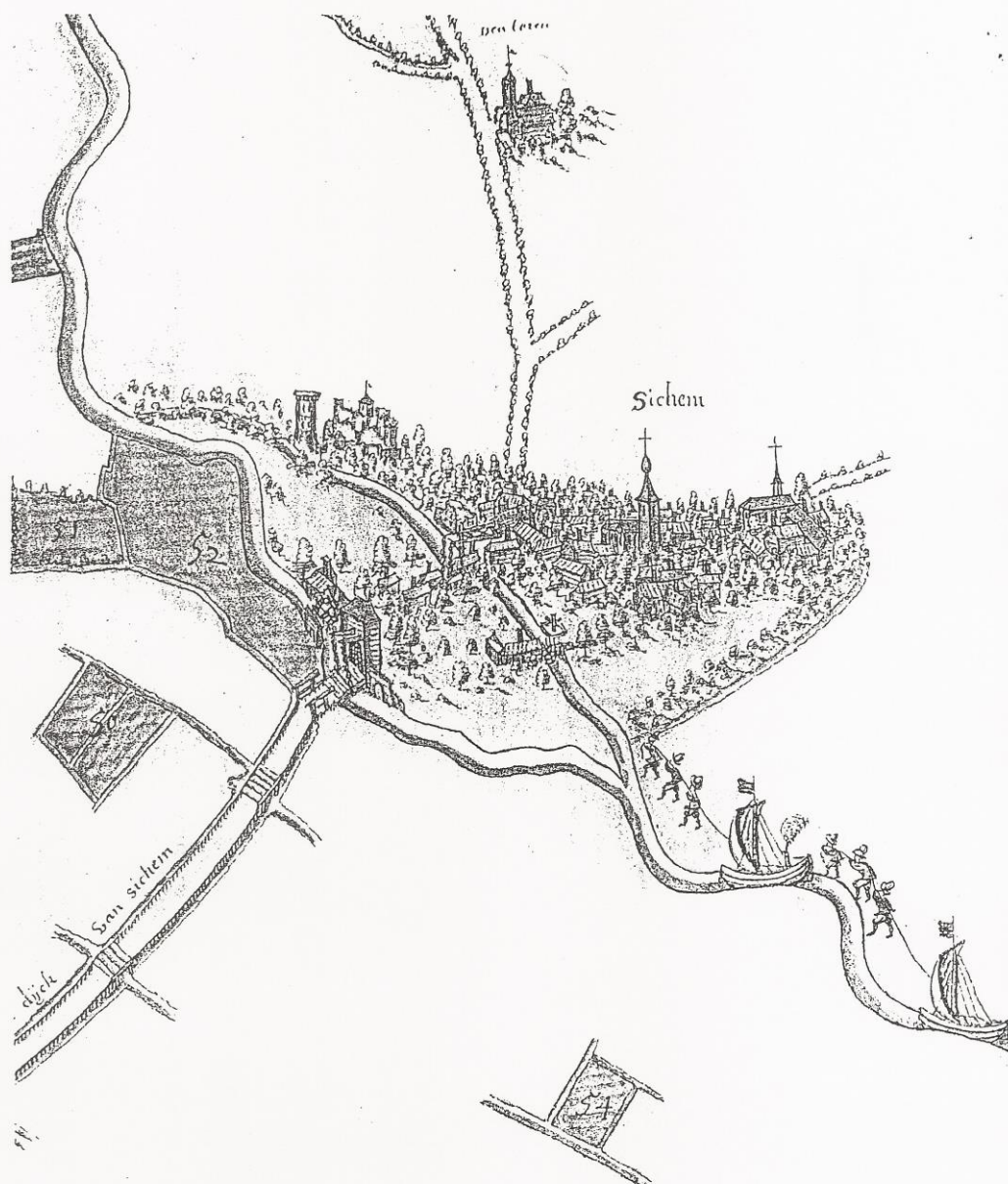

Fig. 1: Tekening van de stad Zichem met het Elzenklooster aan de rechterzijde (Cornelius Lowis, 1650).

Fig.2: De stad Zichem omstreeks de Franse revolutie. Het Elzenklooster met haar verschillende structuren, gelegen langs de Demer en de stadsomwalling (*Ferraris, 1771-1778*).

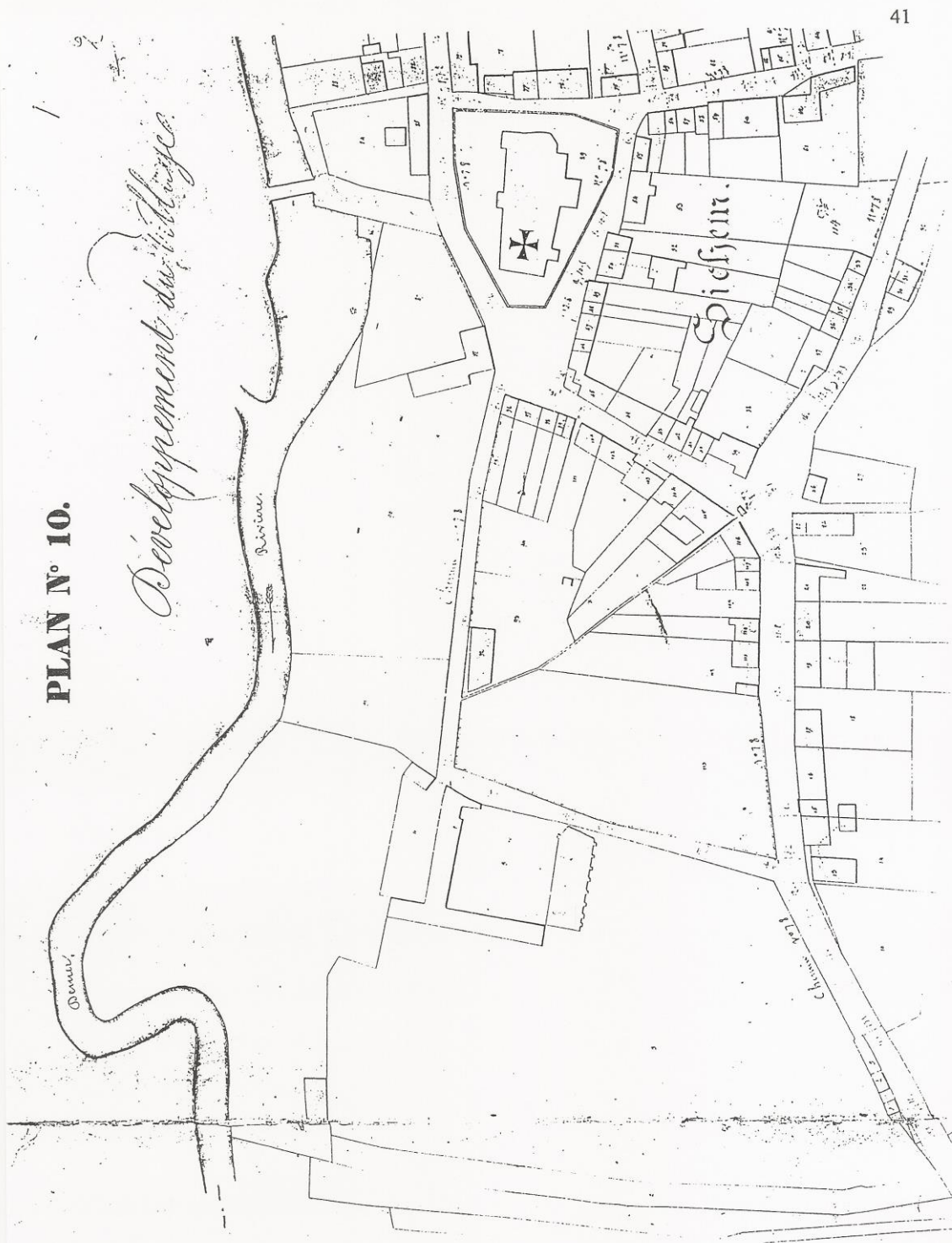
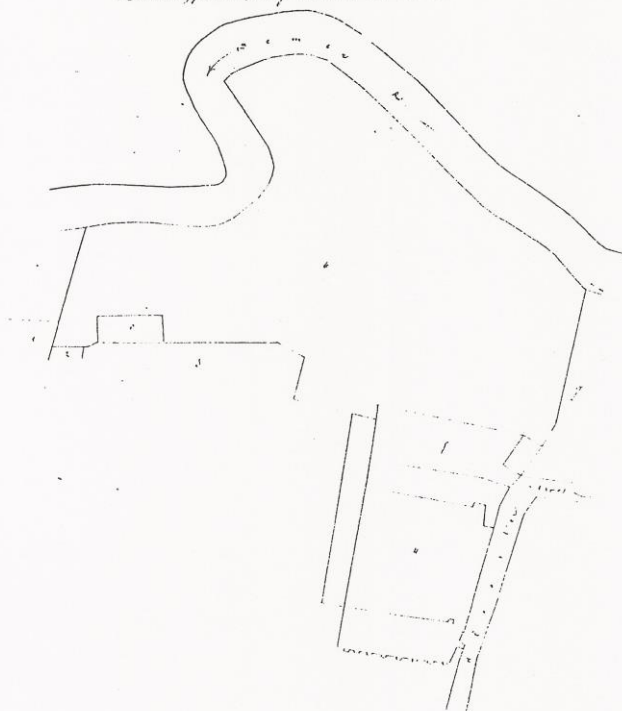

Fig.3: Het domein van het Elzenklooster in 1831 (Heushling, 1831).

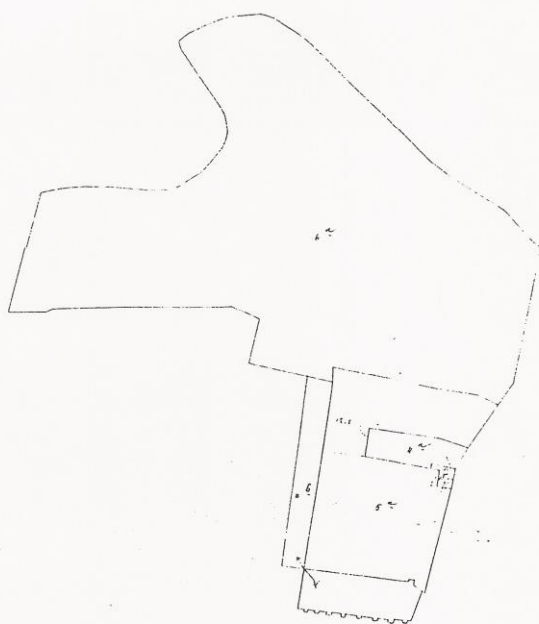

Fig 4: Het domein van het Elzenklooster in 1841 (Sablon, 1841).

Verandering partitie, Chang 2de limite, 1859.

Het Klooster.

G. Schille 1859

Fig. 5: De gedeeltelijke afbraak van het Elzenklooster. Weergave van de situatie vóór en na 1859 (Mutatieschets, 1859, nr. 23).

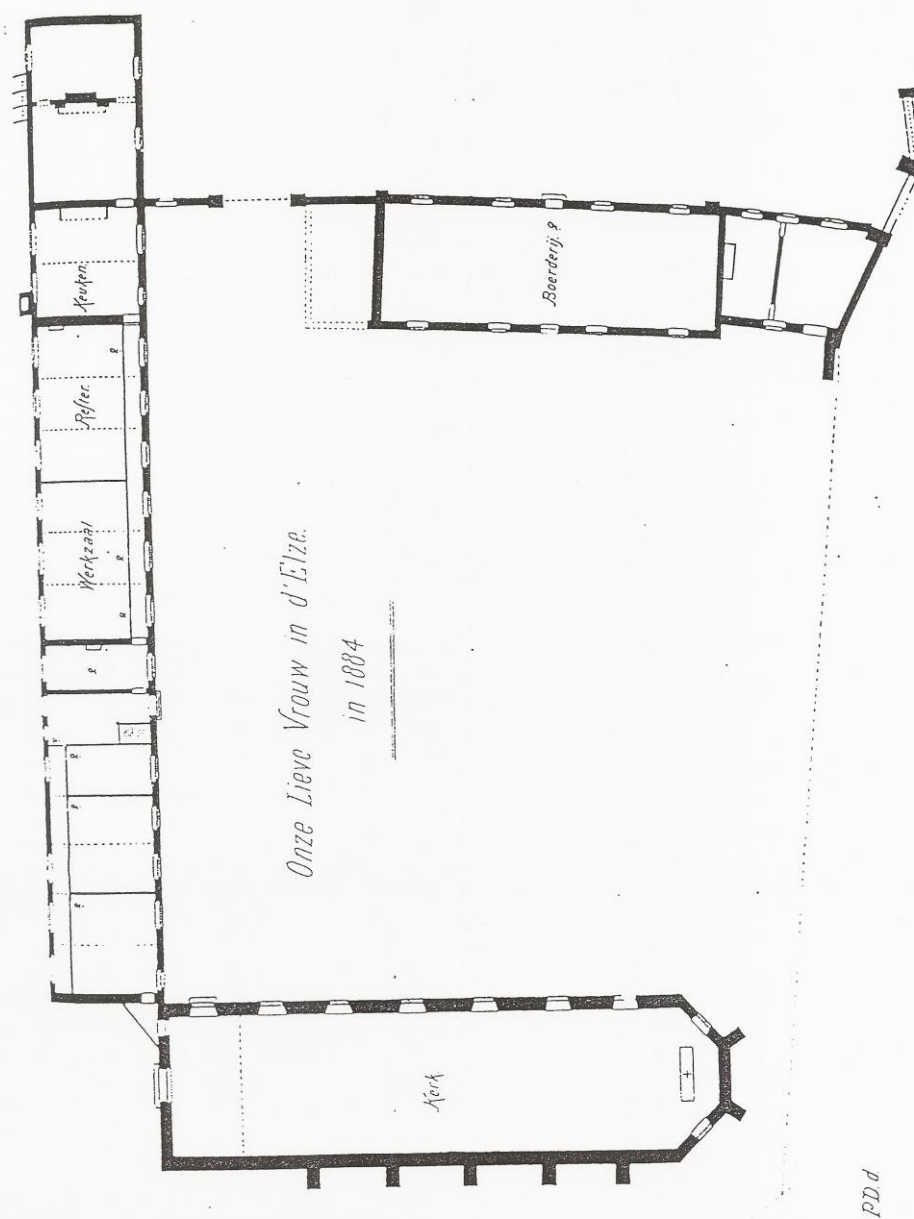

Fig.6: Plattegrond van het Elzenklooster in 1884 (Daniëls, 1904).

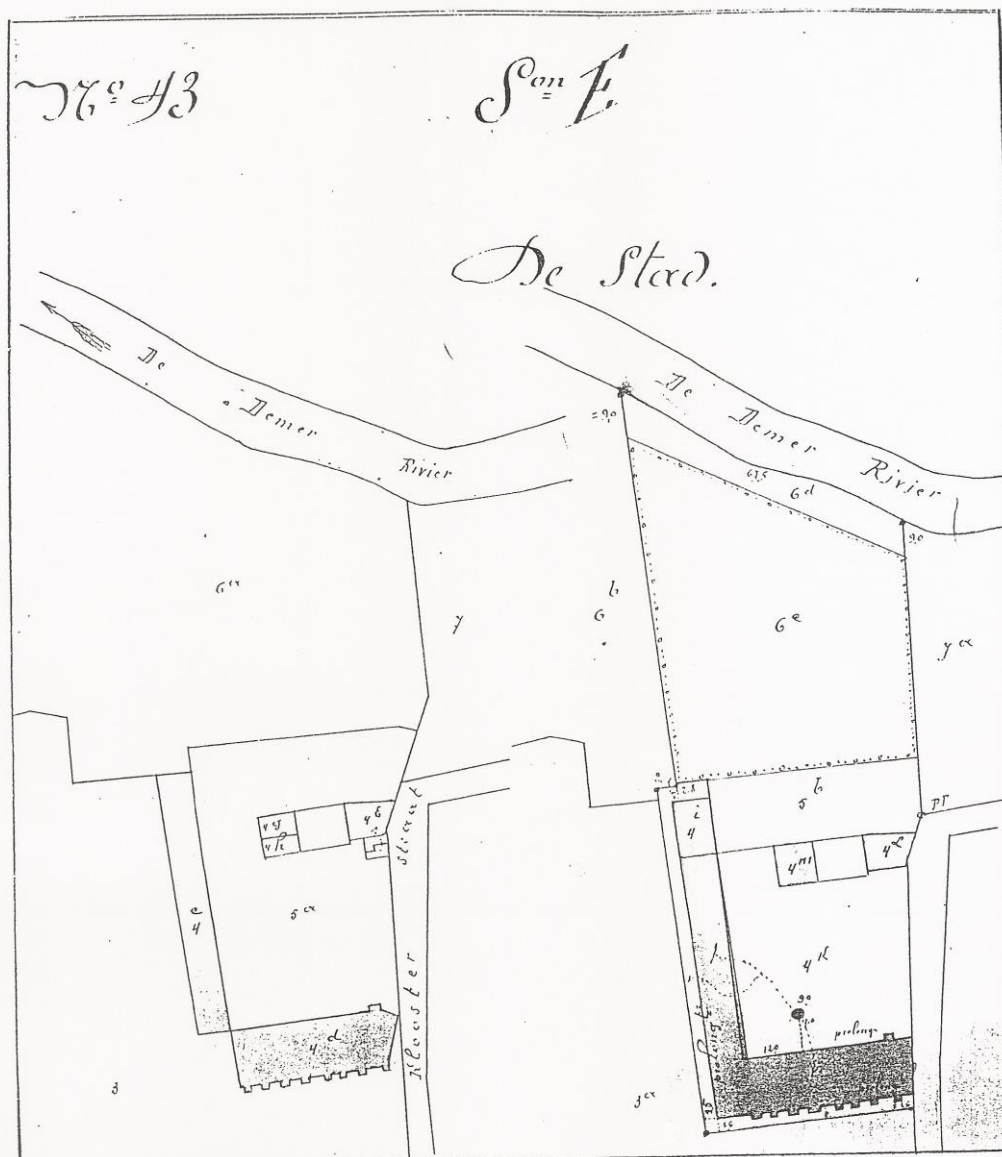

Fig.7 : Uitbreiding van de fabrieksgebouwen in 1887 (Mutatieschets, 1887, nr.43).

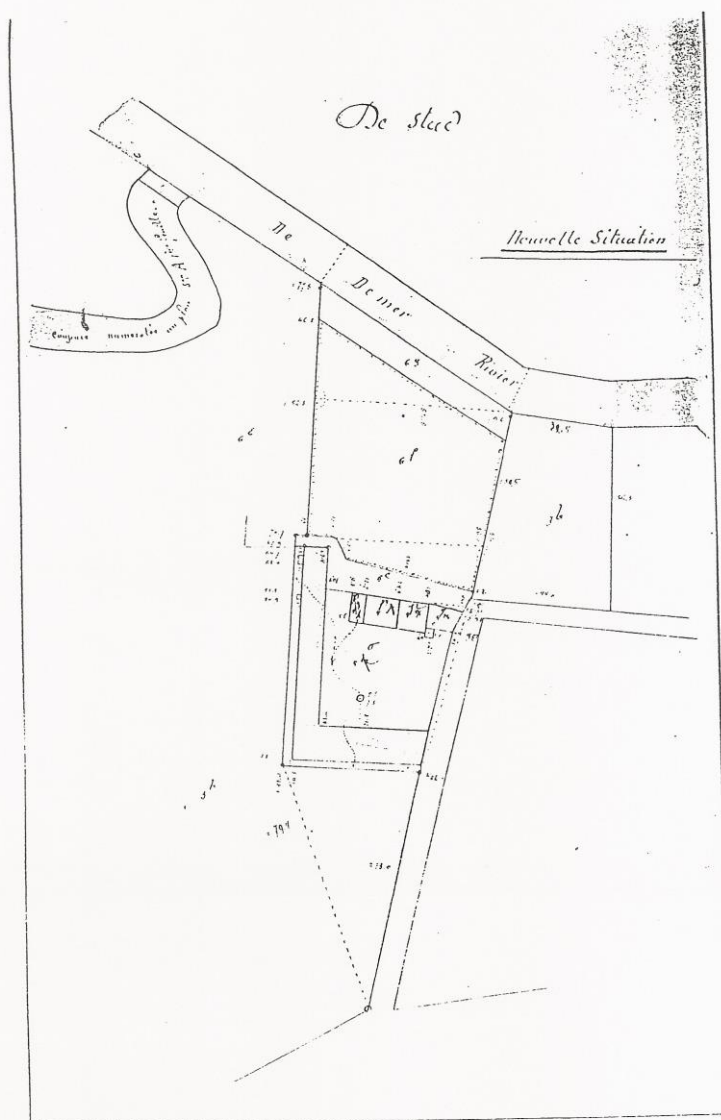

Fig. 8: Bijgebouwtje toegevoegd aan de westkant van de noordvleugel in 1888 (*Mutatieschets, 1888, nr. 12*).

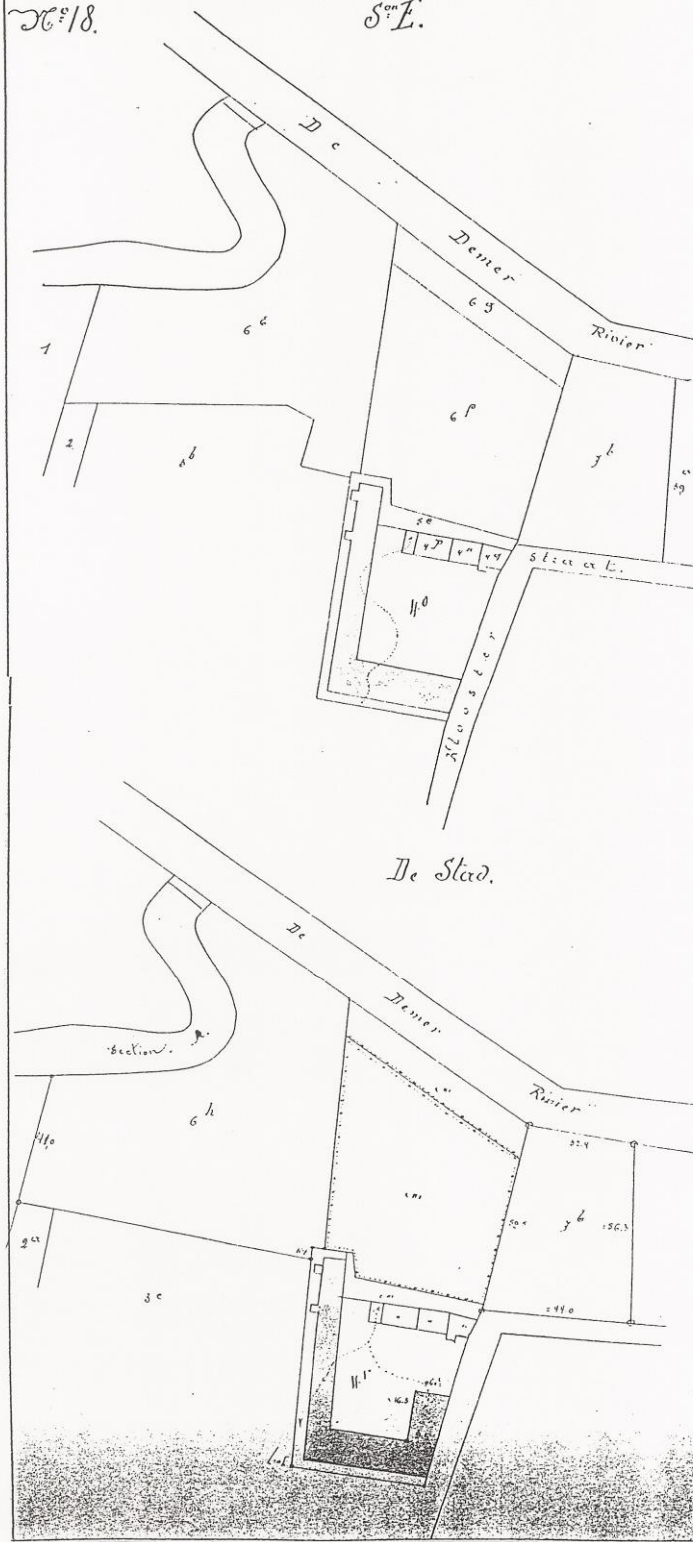

Fig. 9: Vergroting van de stoomborstelfabriek langs de straatkant (Mutatieschets, 1889, nr. 18).

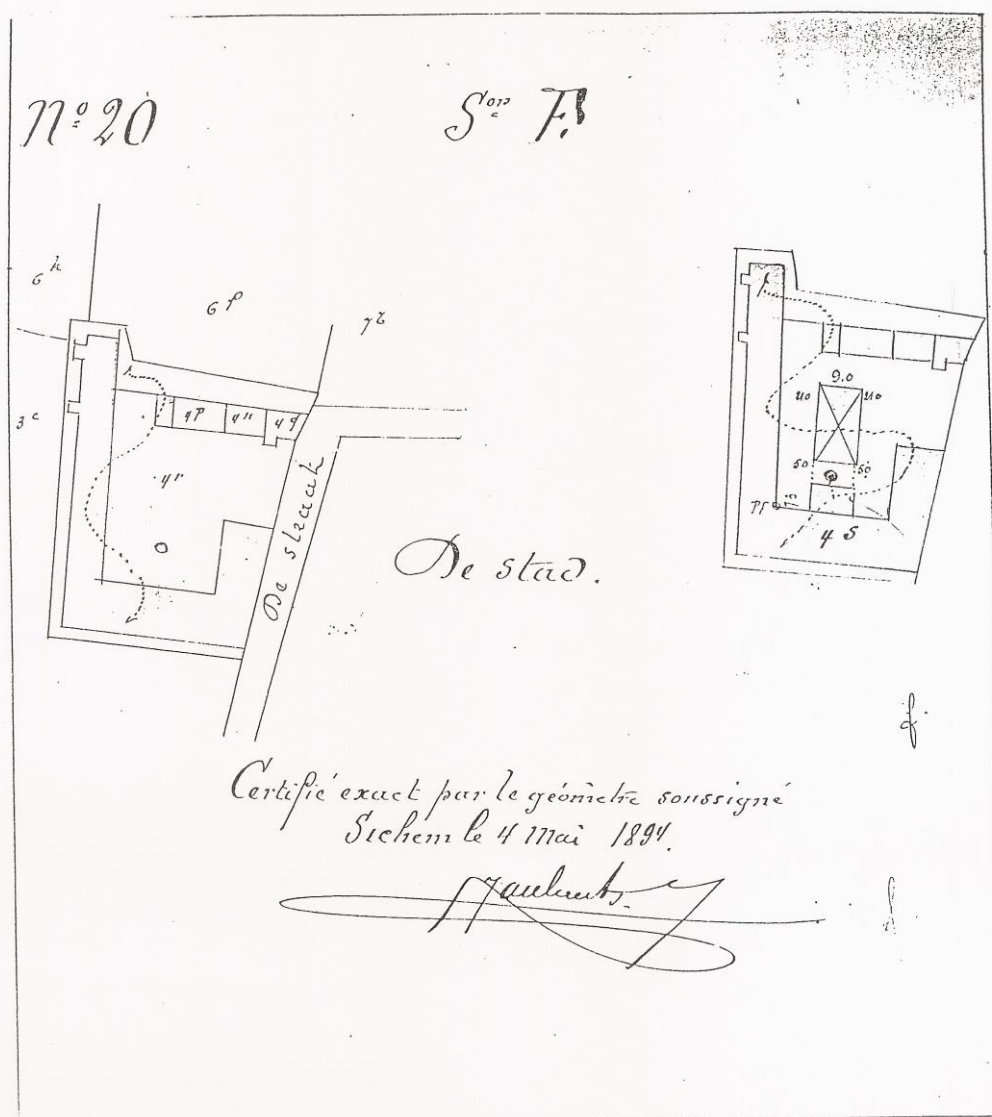

Fig.10: Installatie van een stoommachine op de binnenkoer in 1894 (*Mutatieschets*, 1894, nr.20).

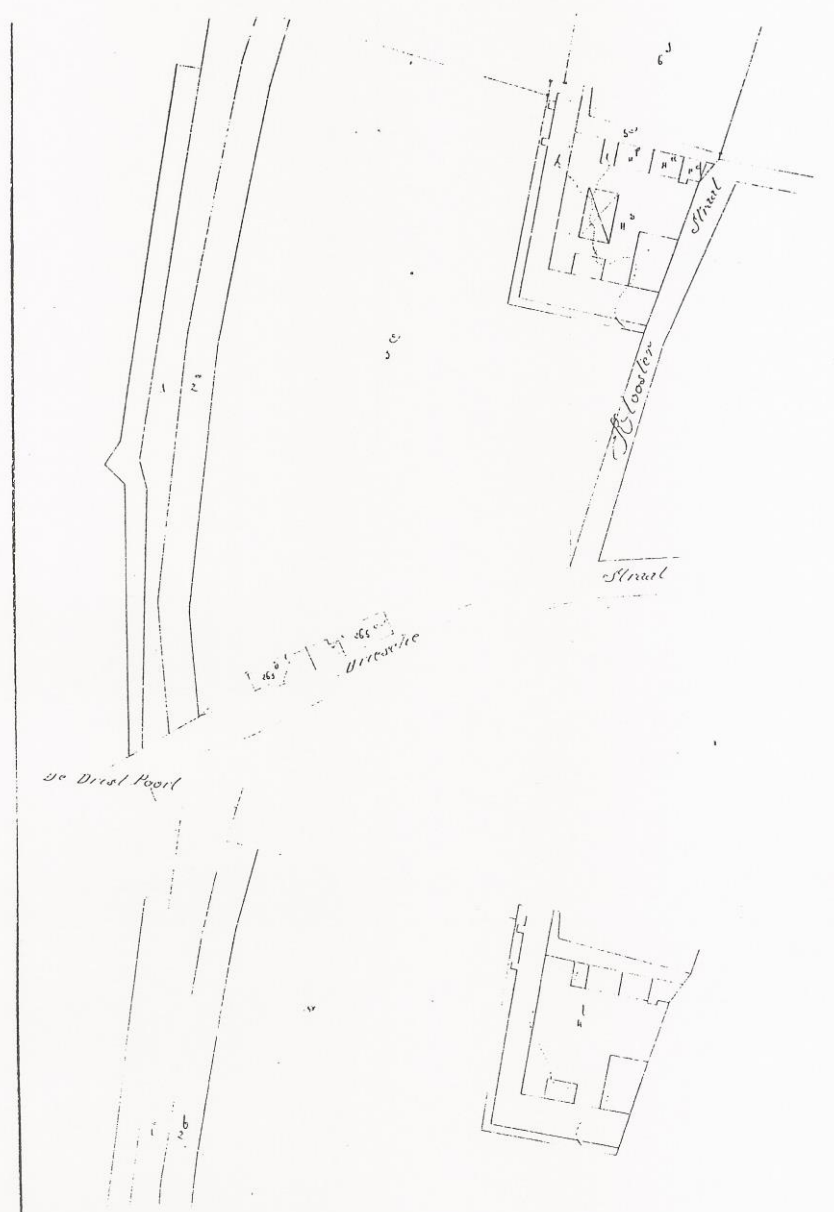

Fig. 11: Afbraak van de stoominstallatie in 1906 (*Mutatieschets*, 1906, nr. 56).

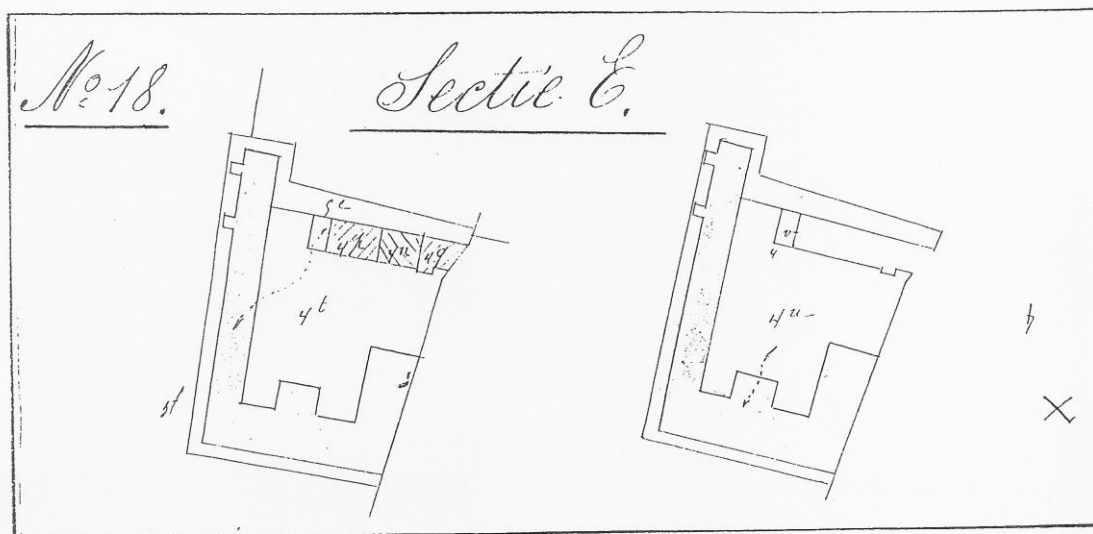

Fig. 12: De gebouwen 4v en 4u krijgen een bestemming als magazijn in 1912 (*Mutatieschets, 1912, nr. 18*).

76. 2

Sectie E.

51

1925
32

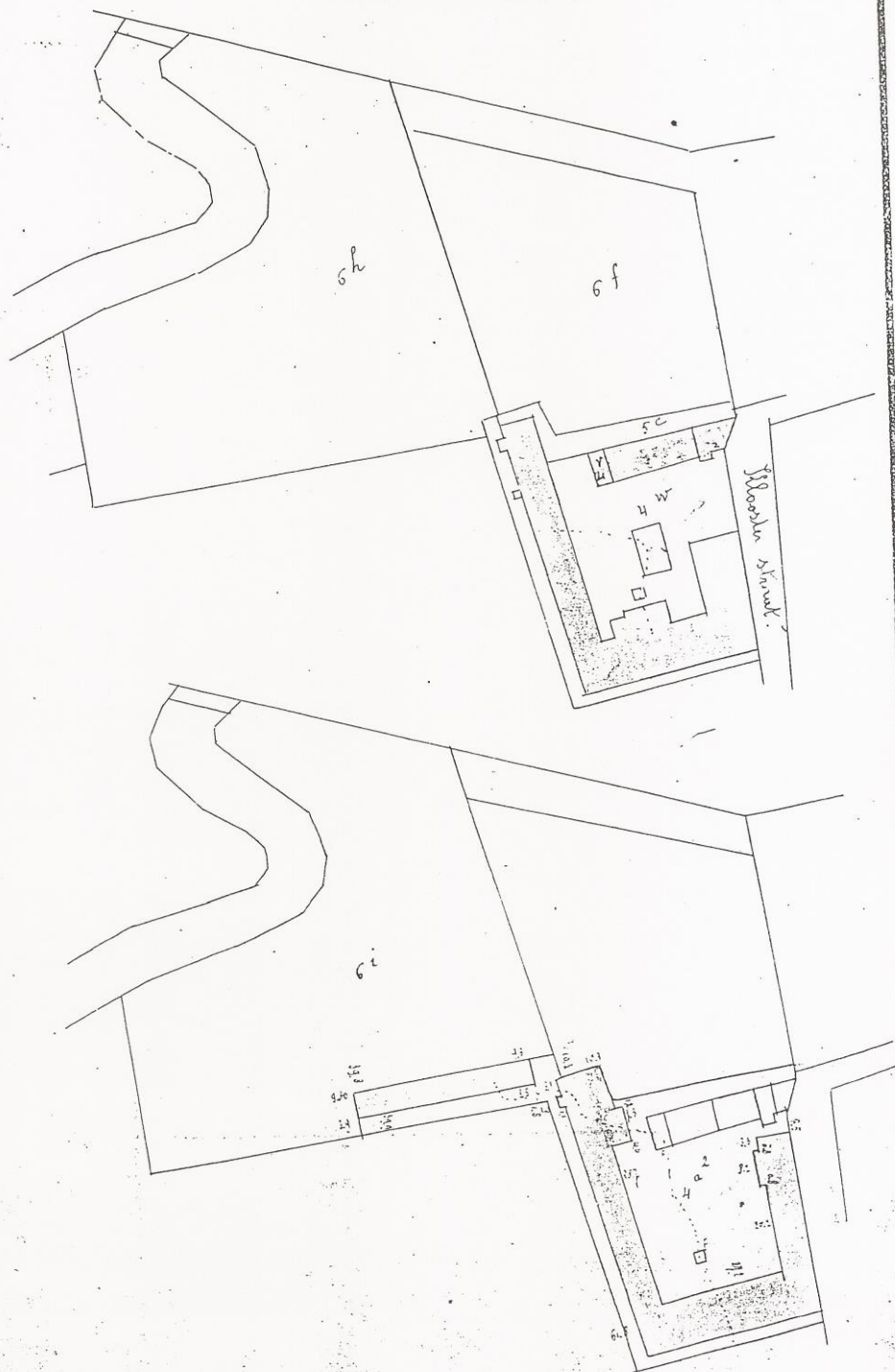

Fig. 13: Het bijgebouwtje 4v wordt in 1913 gebruikt als bureau. In 1925 worden verschillende structuren bijgebouwd bij de borstelfabriek en het oostelijk vertrek van de noordvleugel wordt in twee gedeeld

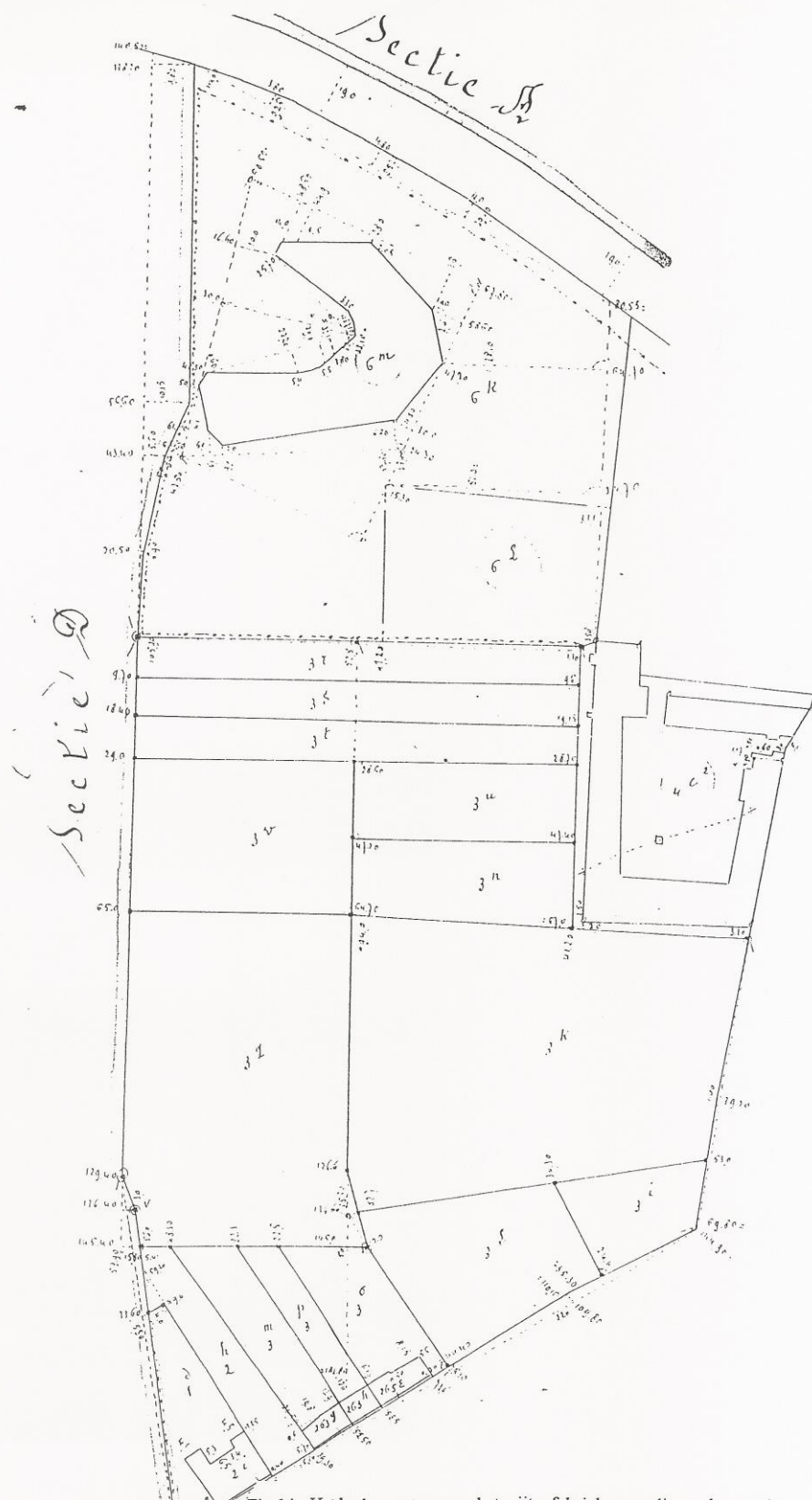

Fig. 14. Het kadaster van de teniitenfabriek en omgeving van 1841 tot 1941.

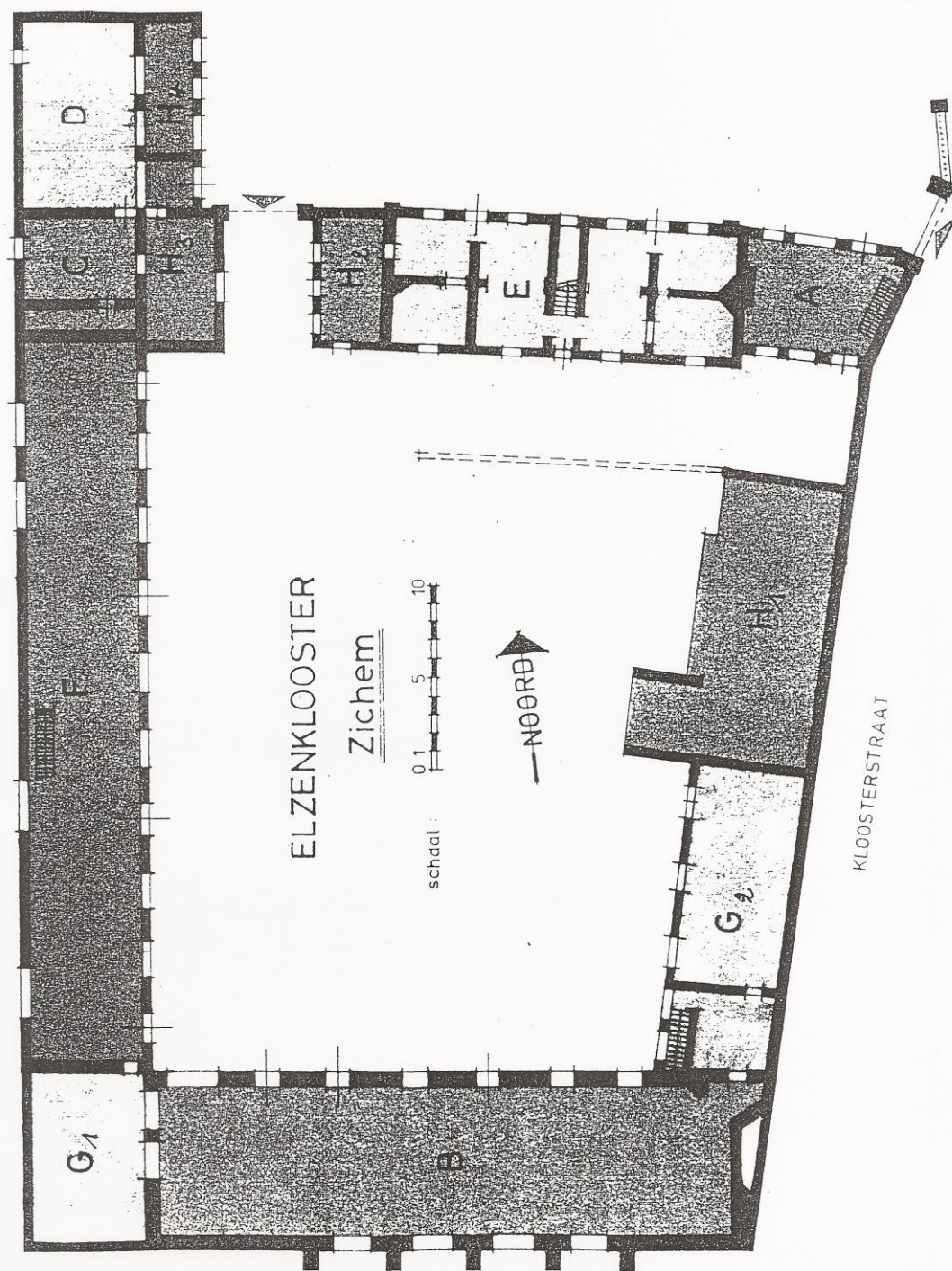

Fig. 15: Plattegrond van de fabrieksgebouwen van het "Elzenklooster" in 1978 (Bondroit, 1978).

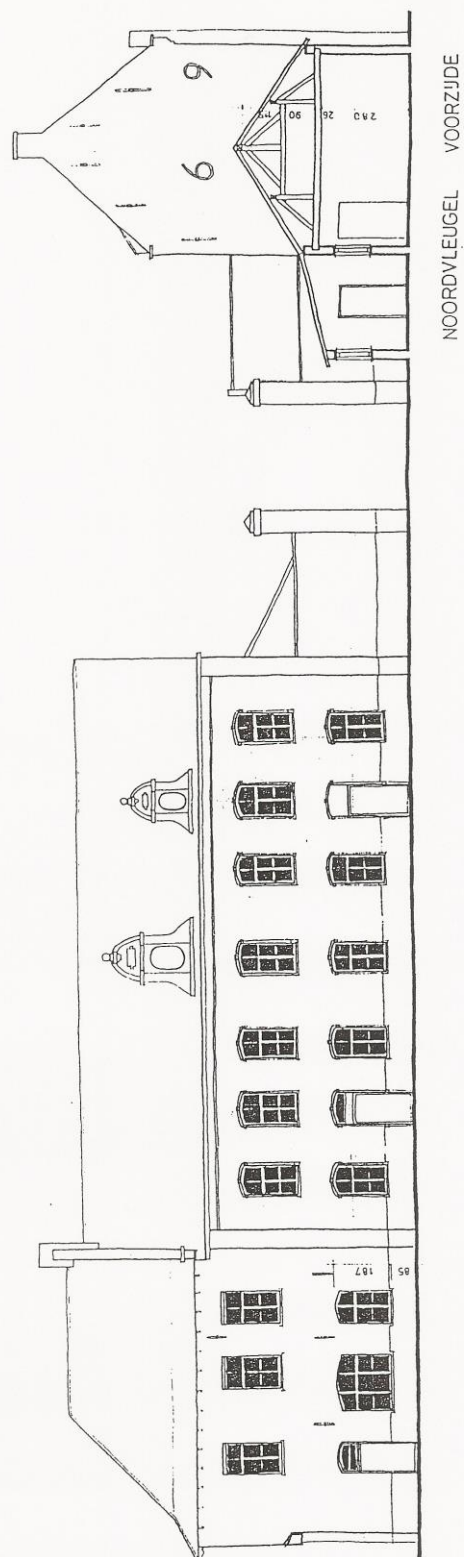

Fig. 16: Vooraanzicht van de noordgevel van de nog bewaarde noordvleugel en zijaanzicht van de westvleugel.
In de tuitgevel van de westvleugel zitten de jaarankers 16*9 (*Bondroit, 1978, z.nr.*).

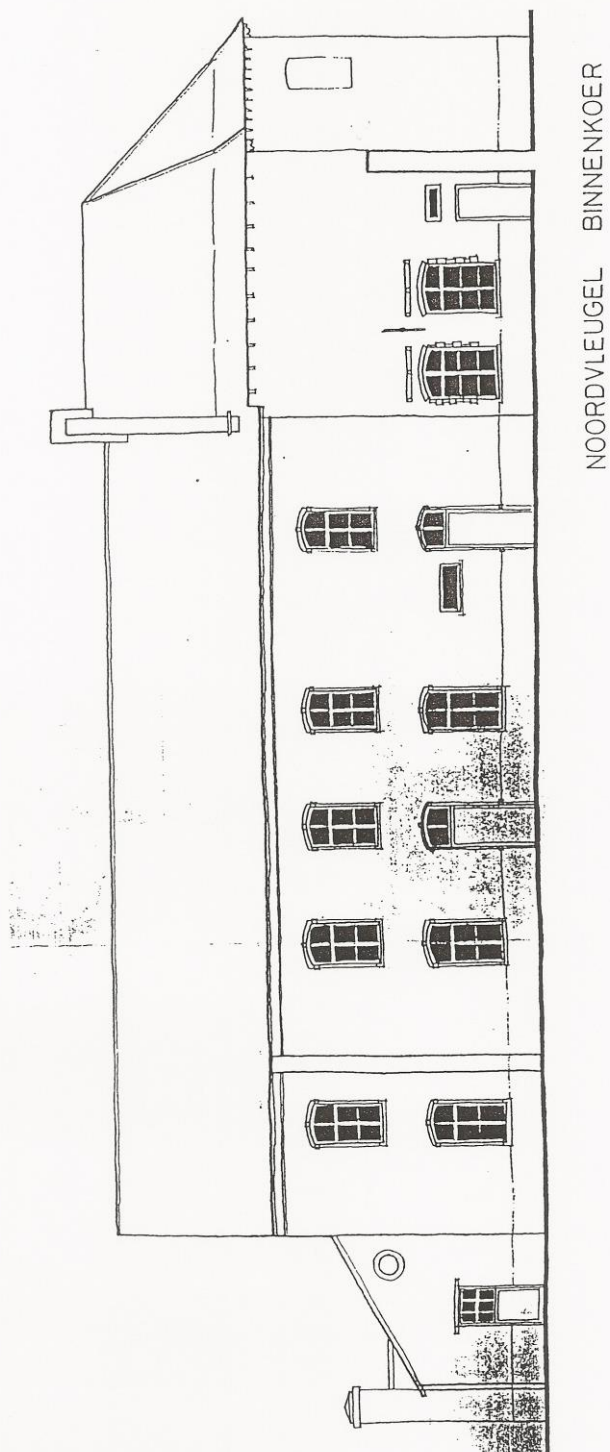

Fig. 17: Vooraanzicht van de zuidgevel van het nog bewaarde gebouw van het "Elzenklooster"
 (Bondroit, 1978, z.nr.).

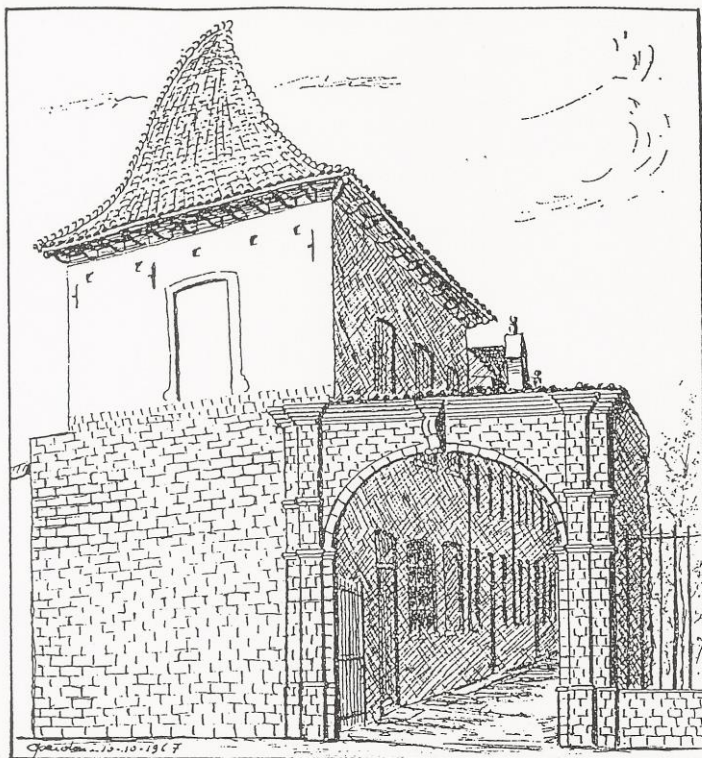

Fig. 18: Tekening van de voorgevel van het Elzenklooster door Clement Pardon (*Van Hemelrijck, 1968, p.45*).

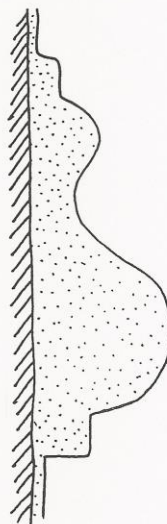

Fig. 19: Doorsnede van het lijstwerk. Op schaal 1/1.

9. Bibliografie

9.1. Uitgegeven werken

- BAEYENS, H. (1950) Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in Brabant. Bijdrage tot de geschiedenis van de privé-bouwstijl in Vlaams-België, Antwerpen, 1950.
- CORNELIUS LOWIS (1650) in E. VAN ERMEN (ed.), Het kaartboek van Averbode 1650-1680, Brussel, 1997, p.74.
- DANIËLS, P. (1904) Onze-Lieve-Vrouw "in d'Elze" te Sichem, Diest, 1904.
- DEVLIEGHER, L. en M. GOOSSENS (1980) Vensters in West-Vlaanderen (Oudheden in West- en Frans-Vlaanderen, 1), Tielt, 1980.
- GEVAERT, E. e.a. (1918) Kenmerkende onderdelen van landelijke gebouwen in België, Brussel, 1918.
- HASLINGHUIS, E.J. (1986) Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis, Houten/Zaventem, 1986.
- JANSE, H. (1977) Vensters, Nijmegen, 1977.
- LAUREYS, D. (1987) Het Elzenklooster te Zichem. Een slotklooster van reguliere kanunnikessen van St. Augustinus (1660-1797), Leuven, 1987.
- VAN HEMELRIJCK, J. (1968) Het Elzenklooster te Zichem, in Oost. Bind- en werkblad van de Oostbrabantse werkgemeenschap 2, 1968, p.43-54.
- VAN THIENWINCKEL, G. (1968) Uit een oude Zichemse kronijk ..., in Oost. Bind- en werkblad van de Oostbrabantse werkgemeenschap 3, 1968, p.85-92.
- Vensters (1993) Het venster. Zeven eeuwen techniek en esthetiek, Gent, 1993.

9.2. Onuitgegeven bronnen

- FERRARIS (1771-1778), Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden opgenomen op initiatief van Graaf de Ferraris. Diest 130 v¹, 1771-1778.
- HEUSHLING, H. (1842), Atlas der Buurtwegen. Plan 10, 1842.
- LAPORTE, D. (1998), Het burgerlijk interieur van Gotiek tot Art Nouveau. Cursus 1 MLZ, 1998.
- SNEYERS, P., Documenta aliqua eorum quae ab anno 1777 hic in monasterio acciderunt, 1777-1806. (getranscribeerd door Dhr. Laureys, Kronijk van het Elzenklooster te Zichem)

ARCHIEF VAN HET KADASTER IN BRUSSEL

Kadastrale leggers, Scherpenheuvel-Zichem afdeling 2,

boekdeel 1 (1-321), artikel 142.

boekdeel 4 (1086-1437), artikel 1120.

boekdeel 7 (2006-2345), artikel 2171 en volume 1 (17-2500), artikel 2171.

volume 4 (3611-4175), artikel 3754.

Mutatieschetsen, Scherpenheuvel-Zichem afdeling 2, sectie E,

1859, nr.23.

1863, nr.8.

1865, nr.24.

1887, nr.43.

1888, nr.12.

1889, nr.18.

1894, nr.20.

1906, nr.56.

1912, nr.18.

1926, nr.76.

1941, nr.46.

SABLON, P.F.J. (1831) Kadasterplan van de gemeente Sichem. Sectie E, De Stad, 1831.

BESTUUR VAN MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN IN LEUVEN

BONDROIT, L.G. (1978), Dossier Elzenklooster. Historische nota, bouwfysisch rapport en herbestemmingsplan, 1978.

STADSARCHIEF VAN DIEST (SAD.)

SAD., Fonds kerken, kloosters en kapellen. Het Elzenklooster te Zichem,

nr.10, rekeningen van de procuratrices en van de acariae, (1694-1697 en 1702-1757).

nr.11, rekeningen van de procuratrices, (1697-1700, 1707-1721, 1722-1730 en 1732-1741).

nr.12, rekeningen van de procuratrices, (1700-1707, 1721-1722, 1730-1732 en 1741-1745).

nr.13, rekeningen van de acariae, (1757-1795).

nr.13b, rekeningen van de procuratrices, (1770-1771 en 1776-1795).

nr.32, akten (1600-1700).

SAD., Fonds Elzenklooster, Oorkonden

nr.17, (St.Anthonius dag 1370)

nr.173, (16 juni 1452).

CORNELIUS LOWIS (1650), in E. VAN ERMEN (ed.), Het kaartenboek van Averbode 1650-1680, Brussel, 1997, p.74.

UNIVERSITEITSARCHIEF LEUVEN (Leuven)

Leuven, Fonds Philippen, nr. XXIX-6 : Brief van de heer De Grégoire aan de heer Martinelli, notaris te Diest over de verhuring van het kloostercomplex (12 maart 1798).